

Vaagwaan Raslogi

निबन्धादर्शः

अर्थात्

ताम्रपत्रलेख-गल्प-जोवनचरितादिविषयकाणां संस्कृत-
साहित्येतिहासविषयकाणां चादर्शभूतानां निब-
न्धानां संग्रहात्मको ग्रन्थः

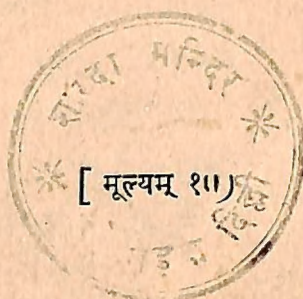
स चायं

व्याकरणाचार्य-शास्त्रिप्रभृत्युपाधिवारिणा, जयपुरस्थ-
राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षेण,
महामहोपाध्याय

श्री० पं० गिरिधरशर्म चतुर्वेदेन

संगृहीतः संपादितश्च

प्रथमं संस्करणम्]

प्रकाशक—

मैनेजर शारदामन्दिर लिमिटेड,
देहली

मुद्रक—

श्री अपूर्वकृष्ण वसु,
इंडियन प्रेस लि०, बनारस-ब्रांच

प्रास्ताविकम्

ननु 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायानुसारेण किन्तु प्रयोजनमुद्दिश्य ग्रन्थस्यास्य प्रवृत्तिरिति चेदुच्यते । प्रथमं तावत्तत्तत्परीक्षापाठविध्यनुसारेणैव प्रचरति साम्प्रतमध्ययनाध्यापने तत्परीक्षार्थं नियतरूपेणैव निबन्धलेखनस्यावश्यकता अतिरोहितैव सर्वेषाम् । छात्रावस्थाया अनन्तरं व्यावहारिकजीवनदशायां प्रविश्य तत्तत्समासु भाषणद्वारा समाचारपत्रादिषु च लेखद्वारा साफल्येन स्वाभिप्रायाविष्करणार्थमपि निबन्धरचनापाठवमधिकमुपकारीत्यपि कस्याविदितं भवेत् । अत एव निबन्धरचनाया अतिमहत्त्वमत्युपयोगिता च सर्वैः स्वीक्रियते उद्घोष्यते च ।

परं सन्त्येवानेके ग्रन्था विषयमेनमुद्दिश्य प्रवृत्ताः । अयं तु ग्रन्थोऽनन्यसाधारणमेव किञ्चित्प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवृत्त इत्येवाधस्तात्प्रदर्शयते । प्रायेण निबन्धरचनाया विषयो नूतन आधुनिक एव वेति बहूनां मतिः । निबन्धरचनाविषयका ग्रन्थाः सर्वथा नूतना एवोपलभ्यन्त इति हेतुश्चापि पूर्वोक्तां मतिमेव द्रढयति । सैषा मतिर्निराधारैवेति दर्शयितुमेव वस्तुतो ग्रन्थस्यास्य रचना संजाता । अत एव एकान्ततः प्राचीनाचार्याणां प्रसिद्धानामसाम्प्रतिकानां विदुषां च विशिष्टग्रन्थेभ्य एव समु-

द्धृत्य आदर्शभूता निबन्धा अत्र संगृहीताः । ते ते विश्रुतग्रन्थ-
काराः कथमिव स्वविचारसन्दर्भान् निबन्धधुरित्यमुमर्थं स्व-
च्छादर्श इव प्रदर्शयन्नयं निबन्धादर्शश्छात्राणामुपकाराय विदु-
षाञ्च मनोऽनुरञ्जनाय भविष्यतीति विश्वसिमः ।

अस्मिन्हि निबन्धादर्शे न केवलमद्यत्वे वस्तुवर्णनात्मक-
वृत्तान्तवर्णनात्मक-विचारात्मकरूपेण प्रसिद्धा निबन्धभेदा एव
प्रदर्शिताः, किन्तु पत्रलेखन-ताम्रपत्रादिलेखन-गल्पजीवनचरिता-
दिविषयका अपि प्राचीना निबन्धाः समुद्धृताः सन्ति । परन्त-
तोऽप्यतिशयेनोपयोगी अंशस्त्वस्य ग्रन्थस्य संस्कृतसाहित्यविष-
यका निबन्धा एव । नूनं तद्द्वारा छात्राः संस्कृतस्य प्रधान-
भूतसाहित्येतिहासेन परिचिता भविष्यन्ति । तदेवं प्रदर्शित-
मस्य ग्रन्थस्यानन्यसाधारणं प्रयोजनम् । प्राचीननिबन्धानां
विषये हि भटिति समायाति स्मृतिपथमेतत् पद्यम्—

बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकृर्णमभिधीयते ।

अनुज्झितार्थसंबन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः ॥

अपि च—

रीतिं विचिन्त्य विगण्य गुणान्विगाह्य

शब्दार्थसार्थमनुसृत्य च सूक्तिमुद्राः ।

कार्ये निबन्धविषये विदुषा प्रयत्नः

के पोतयन्नरहिता जलधौ प्लवन्ते ॥

विषयानुक्रमः

पृष्ठादारभ्य

प्रास्ताविकम्

निबन्धाः

- १—सद्वृत्तम् (चरकसंहितायाः) १
- २—तिस्र एषणाः पुनर्भवसिद्धिश्च („ „) ६
- ३—आयुषो नियतकालप्रमाणत्वं न वा („ „) ८
- ४—आत्मलज्जयैव सत्पुरुषा नाचारवेलां लङ्घयन्ति
(आर्यशूरविरचितजातकमालायाः) १३
- ५—प्रविवेकसुखरसज्ञानां विडम्बनेव विहिंसेव कामाः
प्रतिकूला भवन्ति (आर्यशूरविरचितजातकमालायाः) १८
- ६—प्राचीनपत्रलेखनपद्धतिः (महावीरचरितादेः) २७
- ७—महाराजाधिराजश्रीहर्षस्य ताम्रपत्रलेखः ३१
- ८—कोसलाधिपतेस्तीवरदेवस्य ताम्रपत्रलेखः ३४
- ९—श्रीशंकराचार्यः (आनन्दगिरिकृतशंकरविजयात्) ३७
- १०—निर्वृतिर्नाम नगरी (उपमितिभवप्रपञ्चाख्यकथायाः) ४५
- ११—निर्वृतिनगरीमार्गः („ „) ४६
- १२—अगस्त्याश्रमवर्णनम् (कादम्बर्याः) ५५
- १३—पम्पासरोवरवर्णनम् („ „) ५७
- १४—जाबाल्याश्रमवर्णनम् („ „) ५८

१५—सन्ध्यावर्णनम्	(कादम्बर्याः)	६४
१६—उज्जयिनीवर्णनम्	(")	६७
१७—प्रभातवर्णनम्	(")	७४
१८—आर्यावर्तवर्णनम्	(नलचम्पवाः)	७६
१९—निषधानगरीवर्णनम्	(")	८१
२०—दक्षिणदेशस्य वर्णनम्	(")	८४
२१—कुण्डिननगरस्य वर्णनम्	(")	८७
२२—उषःकालवर्णनम्	(")	९०
२३—प्रभातसमयवर्णनम्	(")	९१
२४—विन्ध्यवनस्थलीवर्णनम्	(")	९२
२५—चन्द्रोदयवर्णनम्	(")	९६
२६—वर्षासमयवर्णनम्	(वासवदत्तायाः)	१०१
२७—प्रस्थानभेदः	(मधुसूदनसरस्वतीस्वामिनः)	१०२
२८—वेदस्वरूपं वेदशाखाश्च	(आर्यविद्यासुधाकरात्)	११४
२९—वेदाङ्गानि तदुपयोगश्च	(सायणोयम्भवेद- भाष्यभूमिकायाः)	१३५
३०—वेदोपाङ्गानि	(आर्यविद्यासुधाकरात्)	१४६
३१—पुराणमतसंग्रहः	(" ")	१५१
३२—तान्त्रिकसाहित्यम्	(" ")	१५४
३३—संस्कृतकवीनां विषये प्राचीना उक्तयः		१५८

निबन्धादर्शः

१ — सद्बृत्तम्

आत्महितं चिकीर्षता सर्वेण सर्वं सर्वदा स्मृतिमास्थाय
सद्बृत्तमनुष्ठेयम् । तद्व्यनुष्ठानं युगपत् संपादयत्यर्थद्वयमारो-
ग्यमिन्द्रियविजयं चेति ।

तत्सद्बृत्तमखिलेनोपदेक्ष्यामः । तद्यथा देवगोब्राह्मणगुरु-
वृद्धसिद्धाचार्यानर्चयेत् । अग्निमुपाचरेत् । ओषधीः प्रशस्ता
धारयेत् । द्वौ कालावुपस्पृशेत् । मलायतनेष्वभोक्षणं पादयोश्च
वैमल्यमादध्यात् । त्रिः पक्षस्य केशश्मश्रुलोमनखान्संहारयेत् ।
नित्यमनुपहतवासाः सुमनाः सुगन्धिः स्यात् ।

साधुवेशः, प्रसाधितकेशः मूर्धश्रोत्रघ्राणपादतैलनित्यः,
पूर्वाभिभाषी, सुमुखः, दुर्गेष्वभ्युपपत्ता, होता, यष्टा, दाता,
बलीनामुपहर्ता, अतिथीनां पूजकः, पितृणां पिण्डदः, काले हित-
मितमधुरार्थवादी । वश्यात्मा, धर्मात्मा, हेतावीर्षुः, फले
नेर्षुः, निश्चिन्तः, निर्भीकः, धीमान्, हीमान्, महोत्साहः,
दत्तः, क्षमावान्, धार्मिकः, आस्तिकः, विनयबुद्धिविद्याभिजन-
वयोवृद्धसिद्धाचार्याणामुपासिता, छत्री, दण्डो, मौनीः, सोपा-
नत्कः, युगमात्रदृग् विचरेत् ।

१. मौली-इति पाठान्तरम् ।

मङ्गलाचारशीलः, कुचेलास्थिकण्टकामेध्यकेशतुषोत्करभ-
स्मकपालस्नानबलिभूमीनां परिहर्ता । प्राक् श्रमाद् व्यायामवर्जी
स्यात् । सर्वप्राणिषु बन्धुभूतः स्यात् । क्रुद्धानामनुनेता, भोता-
नामाश्वासयिता, दीनानामभ्युपपत्ता, सत्यसन्धः, सामप्रधानः,
परपरुषवचनसहिष्णुः, अमर्षघ्नः, प्रशमगुणदर्शी, रागद्वेष-
हेतूनां हन्ता ।

नानृतं ब्रूयात् । नान्यस्वमादद्यात् । नान्यस्त्रियमभिलषेत्,
नान्यश्रियम् । न वैरं रोचयेत् । न कुर्यात्पापम् । न पापेऽपि
पापी स्यात् । नान्यदोषान् ब्रूयात् । नान्यरहस्यमागमयेत् ।

नाधार्मिकैर्न नरेन्द्रद्विष्टैः सहासीत्, नोन्मत्तैर्न पतितैर्न
भ्रूणहन्तृभिर्न क्षुद्रैर्न दुष्टैः । न दुष्टयानान्यारोहेत् । नाना-
स्तीर्णमनुपहितमविशालमसमं वा शयनं प्रपद्येत् । न गिरि-
विषममस्तकेष्वनुचरेत् । न दुममारोहेत् । न जलोप्रवेगम-
वगाहेत् । कूलच्छायां नोपासीत् । नाग्न्युत्पातमभितश्चरेत् ।
नोच्चैर्हसेत् । न शब्दवन्तं मारुतं मुञ्चेत् । नासंवृतमुखो
जृम्भां क्षवथुं हास्यं वा प्रवर्तयेत् । न नासिकां कुष्णीयात् ।
न दन्तान्विघट्टयेत् । न नखान् वादयेत् । नास्थिन्यभिह्न्यात् ।
न भूमिं विलिखेत् । न छिन्द्यात्तृणम् । न लोष्ट्रं मृदनीयात् ।

न विगुणमङ्गैश्चेष्टेत् । ज्योतीष्यग्निञ्चामेध्यमशस्तं च
नाभिवीक्षेत् । नैकः शून्यगृहं न चाटवीमनुप्रविशेत् । न
पापवृत्तान् स्त्रीमित्रभृत्यान् भजेत् । नोत्तमैर्विरुध्येत् । नाव-
रानुपासीत् । न जिह्वं रोचयेत् । नानार्थमाश्रयेत् । न

भयमुत्पादयेत् । न साहसातिस्वप्नप्रजागरस्नानपानाशनान्या-
सेवेत । नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेत् । न व्यालानुपसर्पेत्, न
दंष्ट्रिणः न विषाणिनः । पुरोवातातपावश्यातिप्रवातान् जह्यात् ।
कलिं नारभेत । नाविगतकलमो नानाप्लुतवदनो न नग्न उप-
स्पृशेत् । न स्नानशाट्या स्पृशेदुत्तमाङ्गम् । नोपस्पृश्य ते एव
वाससी बिभृयात् । न पूज्यमङ्गलान्यपसव्यं गच्छेत् । नेत-
राण्यनुदक्षिणम् ।

नारत्नपाणिर्नास्नातो नोपहतवासाः नाजपित्वा नाहुत्वा
देवताभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नादत्वा गुरुभ्यो नातिथिभ्यो
नोपाश्रितेभ्यो नापुण्यगन्धो नामाली नाप्रक्षालितपाणिपादवदनो
नाशुद्धमुखो नोदङ्मुखो न विमानाभक्ताशिष्टाशुचिक्षुधितपरिचरो
न पात्रोष्वमेध्यासु नादेशे नाकाले नाकीर्णे नादत्त्वाग्रमग्रये
नाप्रोक्षितं प्रोक्षणेदकैर्न मन्त्रैरनभिमन्त्रितं न कुत्सयन्न कुत्सितं
न प्रतिकूलोपहितमन्नमाददीत, न पर्युषितम् । नाशेषभुक्
स्यात् अन्यत्र दधिमधुलवणसक्तुसर्पिर्भ्यः । न नक्तं दधि
भुञ्जीत । न सक्तूनेकानशनीयात्, न निशि न भुक्त्वा न बहून्न
द्विर्नोदकान्तरितान् । न छित्त्वा द्विजैर्भक्षयेत् ।

नानृजुः क्षुयान्नाद्यान्न शयीत । न वेगितोऽन्यकार्यः स्यात् ।
न वायवग्निसलिलसोमार्कद्विजगुरुप्रतिमुखं निष्ठीविकावातवर्चो-
मूत्राण्युत्सृजेत् । न पन्थानमवमूत्रयेत् । न जनवति नात्रकाले
न जपहोमाध्ययनबलिमङ्गलक्रियासु श्लैष्मसिङ्घाणकं मुञ्चेत् ।

न स्त्रियमवजानीत्, नातिविश्रम्भयेत्, न गुह्यमनुश्रावयेत्, नाधिकुर्यात् । न सतो न गुरुन्परिवदेत् । न विद्युत्स्वनार्त्त-
वीषु नाभ्युदितासु^१ दिक्षु नाग्निसंप्लवे न भूमिकम्पे न महोत्सवे
नेल्कापाते न महाग्रहोपगमने^२ न नष्टचन्द्रायां तिथौ न संध्ययो-
र्नामुखाद् गुरोर्नावपतितं^३ नातिमात्रं न तान्तं^४ न विस्वरं नान-
वस्थितपदं नातिद्रुतं न विलम्बितं नात्युच्चैर्नातिनीचैः स्वरैरध्य-
यनमभ्यस्येत् ।

नातिसमयं^५ जह्यात् । न नियमं भिन्यात् । न बालवृद्ध-
लुब्धमूर्खक्लिष्टहोवैः सह सख्यं कुर्यात् । न गुह्यं विवृणुयात् ।
न कश्चिदवजानीयात् । नाहंमानी स्यात् । नाधीरो नात्यु-
च्छ्रितसत्त्वः स्यात्, नाभृतभृत्यो नाविश्रब्धस्वजनो नैकः सुखी
न दुःखशीलाचारोपचारो न सर्वविश्रम्भी न सर्वाभिशङ्की न
सर्वकालविचारी । न कार्यकालमतिपातयेत् । नापरीक्षित-
मभिनिविशेत् । नेन्द्रियवशगः स्यात् ।

न चञ्चलं मनो भ्रामयेत् । न बुद्धीन्द्रियाणामतिभार-
मादध्यात् । न चातिदीर्घसूत्री स्यात् । न क्रोधहर्षावनुविद-

१. अभ्युदितासु दिक्षु दाहवतीसु दिक्षु—इति चक्रदत्तः ।

२. महाग्रहोपगमनं चन्द्रसूर्यग्रहणम् ।

३. अवपतितं हीनवर्णम्—इति चक्रदत्तः ।

४. तान्तं रुद्धस्वरम् ।

५. अतिसमयो बहुभिर्मिलित्वा कृतो नियमः ।

ध्यात् । न शोकमनुवसेत्^१ । न सिद्धावौत्सुक्यं गच्छेत्,
नासिद्धौ दैन्यम् । प्रकृतिमभीक्ष्णं स्मरेत् । हेतुप्रभावनिश्चितः
स्यात् । हेत्वारम्भनित्यश्च । न कृतमित्याश्वसेत् । न वीर्यं
जह्यात् । नापवादमनुस्मरेत् ।

आत्मानमाशीर्भिराशासानः “अग्निर्मे नापगच्छेच्छरीरात्,
वायुर्मे प्राणानादधातु, विष्णुर्मे बलमादधातु, इन्द्रो मे वीर्यम्,
शिवा मां प्रविशन्त्वापः, आपो हि ष्ठे”त्यपः स्पृशेत् । द्विः
परिमृज्यौष्ठौ पादौ चाभ्युक्ष्य मूर्धनि खानि चोपस्पृशेदद्भिः ।
आत्मानं हृदयं शिरश्च । ब्रह्मचर्यज्ञानदानमैत्रीकारुण्यहर्षा-
पेक्षाप्रशमपरश्च स्यादिति ।

अत्र श्लोकाः ।

स्वस्थवृत्तं यथोद्दिष्टं यः सस्यगनुतिष्ठति ।
स समाः शतमव्याधिरायुषा न वियुज्यते ॥
नृलोकमापूरयते यशसा साधुसम्मतः ।
धर्मार्थावेति भूतानां बन्धुतामुपगच्छति ॥
परान् सुकृतिनो लोकान् पुण्यकर्मा प्रपद्यते ।
तस्माद् वृत्तमनुष्ठेयमिदं सर्वेण सर्वदा ॥

[चरकसंहितायाः

१. न चिरं शोकवशगः स्यादित्यर्थः ।

२—तिस्र एषणाः पुनर्भवसिद्धिश्च

इह खलु पुरुषेणानुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपराक्रमेण हित-
मिह चामुष्मिंश्च लोके समनुपश्यता तिस्र एषणाः पर्येष्टव्या
भवन्ति । तद्यथा । प्राणैषणा धनैषणा परलोकैषणेति ।

आसां तु खल्वेषणानां प्राणैषणां तावत्पूर्वतरमापद्येत ।
कस्मात् ? प्राणपरित्यागे हि सर्वत्यागः । तस्यानुपालनं—
स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तिरातुरस्य विकारप्रशमनेऽप्रमादस्तदुभयमेत-
दुक्तं वक्ष्यते च । तद्यथोक्तमनुवर्तमानः प्राणानुपालनाद्दीर्घ-
मायुरवाप्नोतीति प्रथमैषणा व्याख्याता भवति ।

अथ द्वितीयां धनैषणामापद्येत । प्राणैभ्यो ह्यनन्तरं धन-
मेव पर्येष्टव्यं भवति । न ह्यतः पापात्पापीयोऽस्ति यदनुप-
करणस्य दीर्घमायुः । तस्मादुपकरणानि पर्येष्टुं यतेत । तत्रो-
पकरणोपायाननुव्याख्यास्यामः । तद्यथा । कृषिपाशुपाल्य-
वाणिज्यराजोपसेवादीनि । यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हि-
तानि कर्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात्तान्यारभेत कर्तुम् । तथा
कुर्वन्दीर्घजीवितं जीवत्यनवमतः पुरुषो भवतीति द्वितीया धनै-
षणा व्याख्याता भवति ।

अथ तृतीयां परलोकैषणामापद्येत । संशयश्चात्र । कथम् ?
भविष्याम इतश्च्युता न वेति । कुतः पुनः संशय इति ? उच्यते ।
सन्ति ह्येके प्रत्यक्षपराः परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य नास्तिक्य-

माश्रिताः । सन्ति चापरे ये त्वागमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्ति ।
श्रुतिभेदाच्च (संशयः)—

मातरं पितरञ्चैके मन्यन्ते जन्मकारणम् ।

स्वभावं परनिर्माणं^१ यदृच्छां चापरे जनाः ॥

इत्यतः संशयः—किन्नु खल्वस्ति पुनर्भवो नवेति ।

तत्र बुद्धिमान्नास्तिक्यबुद्धिं जह्याद्विचिकित्साच्च । कस्मात् ?
प्रत्यक्षं ह्यल्पमनल्पसप्रत्यक्षमस्ति यदागमानुमानयुक्तिभिरुप-
लभ्यते । यैरेव तावदिन्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते तान्येव सन्ति
चाप्रत्यक्षाणि ।

सताञ्च रूपाणामतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षादावरेणात् करण-
दौर्बल्यान्मनोऽनवस्थानात्समानाभिहारादभिभवादतिसौक्ष्म्याच्च
प्रत्यक्षानुपलब्धिः । तस्मादपरीक्षितमेतदुच्यते—प्रत्यक्षमेवास्ति,
नान्यदस्तीति ।

द्विविधमेव खलु सर्वं सच्चासच्च । तस्य चतुर्विधा परीक्षा ।
आप्तोपदेशः प्रत्यक्षमनुमानं युक्तिश्चेति ।

तत्राप्तागमस्तावद्भेदः । यश्चान्योऽपि कश्चिद् वेदार्थादवि-
परीतः परीक्षकैः प्रणीतः शिष्टानुमतो लोकानुग्रहप्रवृत्तः शास्त्रवादः
स चाप्तागमः । आप्तागमादुपलभ्यते दानं तपो यज्ञः सत्यम-
हिंसा ब्रह्मचर्यमित्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति । न चानतिवृत्त-

१. पर ऐश्वर्यादिगुणयुक्त आत्मविशेषस्तेन संसार्यात्मनिरपेक्षिणा
निर्माणमित्यर्थः ।

सत्त्वदोषाणां^१मदोषैरेरपुनर्भवो धर्मद्वारेषू^२पदिश्यते । धर्मद्वारा-
वहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोहमानैर्ब्रह्मपरैराप्तैः कर्म-
विद्भिर्नुपहतसत्त्वबुद्धिप्रचारैः पूर्वैः पूर्वतरैर्महर्षिभिर्दिव्यचक्षुर्भि-
र्दृष्टोपदिष्टः पुनर्भव इति व्यवस्येदेवं पुनर्भवम् ।

प्रत्यक्षमपि चोपलभ्यते । मातापित्रोर्विसदृशान्यपत्यानि ।
तुल्यसम्भवानां वर्णस्वराकृतिसत्त्वबुद्धिभाग्यविशेषाः । प्रव-
रावरकुलजन्म । दास्यैश्वर्यम् । सुखासुखमायुः । आयुषो
वैषम्यम् । इहाकृतस्यावाप्तिः । अशिक्षितानाञ्च रुदितस्तन-
पानहासत्रासादीनाञ्च प्रवृत्तिः । लक्षणोत्पत्तिः^४ । कर्मसा-
मान्ये फलविशेषः । मेधा क्वचित्, क्वचित् कर्मण्यमेधा ।
जातिस्मरणम् । इहागमनमितश्च्युतानाञ्च भूतानाम् । सम-
दर्शने प्रियाप्रियत्वम् ।

अत एवानुमीयते यत्स्वकृतं परिहार्यमविनाशि पौर्वदेहिकं
दैवसंज्ञकमानुबन्धिकं कर्म तस्यैतत् फलम्, इतश्चान्यद्भविष्यतीति
फलाद्वीजमनुमीयते, फलञ्च बीजात् ।

युक्तिश्चैषा । षड्धातुसमुदयाद् गर्भजन्म आत्मा च पर-
लोकसम्बन्ध एवेति कर्तृकरणसंयोगात्क्रिया । कृतस्य कर्मणः

१. अनतिवृत्तावनुपशान्तौ सत्त्वदोषौ मानसौ रजस्तमोरूपौ येषां
ते तथा, तेषाम् ।

२. अदोषैर्महर्षिभिः ।

३. धर्मद्वारेषु शास्त्रेषु ।

४. सामुद्रकलक्षणप्रतिपादितलक्षणोत्पत्तिः ।

फलं नाकृतस्य । नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात् । कर्मसदृशं फलम् ।
नान्यस्माद्वीजादन्यस्योत्पत्तिरिति युक्तिः ।

एवं प्रमाणैश्चतुर्भिरुपदिष्टे पुनर्भवे धर्मद्वारेण्ववधीयेत ।
तद्यथा गुरुशुश्रूषायामध्ययने व्रतचर्यायां दारक्रियायामपत्यो-
त्पादने भृत्यभरणेऽतिथिपूजायां दानेऽनभिध्यायां^१ तपस्यनसू-
यायां देहवाङ्मानसे कर्मण्यक्लिष्टे देहेन्द्रियमनोऽर्थबुद्ध्यात्म-
परीक्षायां मनःसमाधाविति । यानि चान्यान्येवंविधानि कर्माणि
सतामविगर्हितानि स्वर्ग्याणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात्तान्यार-
भेत कर्तुम् । तथा कुर्वन्निह चैव यशो लभते प्रेत्य च स्वर्ग-
मिति तृतीया परलोकैषणा व्याख्याता भवति ॥

[चरकसंहितायाः

३ — आयुषो नियतकालप्रमाणत्वं न वा

भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच । किन्तु खलु भगवन् !
नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं न वेति ।

भगवानुवाच —

इहाग्निवेश ! भूतानामायुर्युक्तिमपेक्षते ।

दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य^२ बलाबलम् ॥

१. अभिध्या तु परस्वविषये स्पृहेत्यमरः ।

२. अल्पायुषः ।

दैवमात्मकृतं विद्यात् कर्म यत् पौर्वदैहिकम् ।
 स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम् ॥
 बलाबलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्मणोः ।
 दृष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् ॥
 तयोरुदारयो^१र्युक्तिर्दीर्घस्य स्वसुखस्य च ।
 नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतरा^२ ॥
 मध्यमा मध्यमस्येष्टा कारणं शृणु चापरम् ।
 दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥
 दैवेन चेतारत् कर्म विशिष्टेनोपहन्यते ।
 दृष्टा^३ यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ॥
 कर्म किञ्चित् क्वचित् काले विपाके नियतं महत्^४ ।
 किञ्चित्त्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते^५ ॥ इति ।
 तस्मादुभयदृष्टत्वादेकान्तग्रहणमसाधु । निदर्शनमपि
 चात्रोदाहरिष्यामः । यदि हि नियतकालप्रमाणमायुः सर्व
 स्यात्, तदायुष्कामाणां न मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोम-

-
१. तयौदैवपुरुषकारयोः प्रशस्तत्वेनोत्तमयोरित्यर्थः ।
 २. अनियतस्यायुषोऽसुखस्य च हीनयोदैवपुरुषकारयोर्'युक्तिर्हे-
 तुरित्यर्थः ।
 ३. दैवेन पराभूतं पुरुषकारं दृष्ट्वेति भावः ।
 ४. बलवदित्यर्थः ।
 ५. दृष्टकारणैरुद्विक्तं क्रियत इत्यर्थः ।
 ६. निदर्शनं युक्तिः ।

नियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनाद्याः क्रिया इष्ट-
यश्च प्रयुज्येरन् ।

न उद्भ्रान्तचण्डचपलगोगजोष्ट्रखरतुरगमहिषादयः पव-
नादयश्च दुष्टाः परिहाय्याः स्युः, न प्रपातगिरिविषमदुर्गाम्बु-
वेगाः । तथा न प्रमत्तोन्मत्तोद्भ्रान्तचण्डचपलमोहलोभा-
कुलमतयः, नारयः, न प्रवृद्धोऽग्निः, न च विविधविषाश्रयाः
सरीसृपोरगादयः । न साहसम्, नादेशकालचर्या, न नरेन्द्र-
प्रकोपः । इत्येवमादयो भावा नाभावकराः स्युः, आयुषः
सर्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात् ।

न चानभ्यस्ताकालभरणभयनिवारकाणामकालभरणभय-
मागच्छेत् प्राणिनाम् । व्यर्थाश्चारम्भकथाप्रयोगबुद्धयः स्युर्म-
हर्षाणां रसायनाधिकारे ।

नापीन्द्रो नियतायुषं शत्रुं वज्रेणाभिहन्यात् । नाश्विना-
वार्त्तं भेषजेनोपपादयेताम् । नर्षयो यथेष्टम् आयुस्तपसा
प्राप्नुयुः, न च विदितवेदितव्या महर्षयः ससुरेशाः सम्यक्
पश्येयुरुपदिशेयुराचरेयुर्वा^१ ।

अपि च सर्वचक्षुषामेतत् परं यदैन्द्रं चक्षुः^२, इदञ्चास्माकं
तेन प्रत्यक्षं यथा पुरुषसहस्राणामुत्थायोत्थायाहवं कुर्वताम्
अकुर्वताञ्चातुल्यायुष्टम्, तथा जातमात्राणाम् अप्रतीकारात्

१. भेषजमिति शेषः ।

२. सर्वचक्षुषां सर्वप्रमाणानामित्यर्थः । एतत्परमभ्रान्तत्वेन श्रेष्ठं
यदैन्द्रं चक्षुः प्रत्यक्षप्रमाणमित्यर्थः ।

प्रतीकाराच्च । अविषविषप्राशिनाञ्चापि अतुल्यायुष्टम् । न च तुल्यो योगक्षेम उदपानघटानां चित्रघटानाञ्चोत्सीदताम्^१ ।

तस्माद्धितोपचारमूलं जीवितम् । अतो विपर्ययात् मृत्युः ।

अपि च देशकालात्मगुणविपरीतानां कर्मणामाहारविहाराणाञ्च क्रियोपयोगं सम्यक्, सर्वातियोगसन्धारणम्^२, असन्धारणमुदीर्णानाञ्च गतिमताम्, साहसानाञ्च वर्जनमारोग्यानुवृत्तौ उपलभामहे हेतुमुपदिशामः सम्यक् पश्यामश्चेति ।

अतः परमग्निवेश उवाच । एवं सति अनियतकालप्रमाणायुषां भगवन् ! कथं कालमृत्युरकालमृत्युर्वा भवतीति । तमुवाच भगवान् आत्रेयः । श्रूयताम् अग्निवेश ! यथा यानसमायुक्तोऽक्षः प्रकृत्यैवाक्षगुणैरुपेतः स्यात्, स च सर्वगुणोपपन्नो बाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छेत्, तथायुः शरीरोपगतं बलवतः प्रकृत्या यथावदुपचर्यमाणं स्वप्रमाणक्षयादेव अवसानं गच्छति । स मृत्युः काले ।

यथा च स एवाक्षोऽतिभाराधिष्ठितत्वाद् विषमपथादपथादक्षचक्रभङ्गाद्बाह्यबाहकदोषादणिमोक्षात्^३ पर्यसनादनुपाङ्गा^४-

१. चित्रघटोऽयं चित्रित एव स्थाप्यते, स हि पानीयवहनादिप्रत्यवायहेत्वभावात् चिरं तिष्ठति । उदपानघटस्तु जलसंबन्धात् तथा वहनसमये पतनादिना च शीघ्रमुत्सीदति । अतस्तथैरतुल्यो योगक्षेमः ।

२. सन्धारणं वर्जनम् ।

३. अणिमोक्षात्कीलमोक्षात् ।

४. पर्यसनं परिक्षेपः । अनुपाङ्गात् स्नेहादानात् ।

चचान्तरा व्यसनमापद्यते, तथायुरप्ययथाबलमारम्भादयथाग्न्य-
भ्यवहरणाद्विषमाभ्यवहरणात् विषमशरीरन्यासादतिमैथुना-
दसत्संश्रयादुदोर्णवेगविनिग्रहात् विधार्यवेगाविधारणाद् भूत-
विषवाटवग्न्युपतापादभिघातादाहारप्रतीकारविवर्जनाच्चान्तरा
व्यसनमापद्यते । स मृत्युरकाले । तथा ज्वरादीनप्यातङ्का-
न्मिथ्योपचरितानकालमृत्यून्^१ पश्याम इति ॥

[चरकसंहितायाः

४—आत्मलज्जयैव सत्पुरुषा नाचारवेलां लङ्घयन्ति

तद्यथानुश्रूयते । बोधिसत्त्वः किल कस्मिंश्चिदनुपक्रुष्ट^२-
गोत्रचारित्रे स्वधर्मानुवृत्तिप्रकाशयशसि विनयाचारश्लाघिनि
महति ब्राह्मणकुले जन्मपरिग्रहं चकार । स यथाक्रमं गर्भा-
धानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मादिभिः कृतसंस्कारक्रमो वेदा-
ध्ययननिमित्तं श्रुताभिजनाचारसम्पन्ने गुरौ प्रतिवसति स्म ।

तस्य श्रुतग्रहणधारणपाटवञ्च

भक्त्यन्वयश्च सततं स्वकुलप्रसिद्धः ।

पूर्वे वयस्यपि शमाभरणा स्थितिश्च

प्रेमप्रसादसुमुखं गुरुमस्य चक्रुः ॥ १ ॥

१. अकालमृत्यून् अकालमृत्युकरान् ।

२. अनुपक्रुष्टम् = अनिन्दितम् ।

वशीकरणमन्त्रा हि नित्यमव्याहता गुणाः ।

अपि द्वेषाग्नितप्तानां किम्पुनः स्वस्थचेतसाम् ॥ २ ॥

अथ तस्याध्यापकः सर्वेषामेव शिष्याणां शीलपरीक्षा-
निमित्तं स्वाध्यायविश्रामकालेष्वात्मनो दारिद्र्यदुःखान्यभीक्ष्ण-
मुपवर्णयामास ।

स्वजनेऽपि निराक्रन्दमुत्सवेऽपि हतानन्दम् ।

धिक् प्रदानकथामन्दं दारिद्र्यमफलच्छन्दम् ॥ ३ ॥

परिभवभवनं श्रमास्पदं सुखपरिवर्जितमत्यनूर्जितम् ।

व्यसनमिव सदैव शोचनं धनविकलत्वमतीव दारुणम् ॥ ४ ॥

अथ ते तस्य शिष्याः प्रतोदसञ्चोदिता इव सदश्वा गुरु-
स्नेहात्समुपजातसंवेगाः सम्पन्नतरं प्रभूततरञ्च भैक्षमुपसंहरन्ति
स्म । स तानुवाच । अलमनेनात्र भवतां परिश्रमेण । न
भैक्षोपहाराः कस्यचिद्दारिद्र्यक्षामतां क्षपयन्ति । अस्मत्परि-
क्लेशामर्षिभिस्तु भवद्विरयमेव यत्नो धनाहरणं प्रति युक्तः कर्तुं
स्यात् । कुतः ।

क्षुधमन्नं जलं तर्षं मन्त्रवाक्सागदा गदान् ।

हन्ति दारिद्र्यदुःखन्तु सन्तत्याराधनं धनम् ॥ ५ ॥

शिष्या ऊचुः । किं करिष्यामो मन्दभाग्या वयं यदेता-
वान्नः शक्तिप्रयामः २ । अपि च ।

१. सन्तत्याः सन्तानस्य आराधनम् ।

२. प्रयामो दैर्घ्यम् । इत्युक्तेति यावत् ।

भैक्षवद् यदि लभ्येरन्नुपाध्याय ! धनान्यपि ।

नेदं दारिद्र्यदुःखन्ते वयमेवं सहेमहि ॥ ६ ॥

प्रतिग्रहकृशोपायं विप्राणां हि धनार्जनम् ।

अप्रदाता जनश्चायमित्यगत्या हता वयम् ॥ ७ ॥

अध्यापक उवाच । सन्त्यन्येऽपि शास्त्रपरिदृष्टा धनार्ज-
नोपायाः । जरानिष्पीतसामर्थ्यास्तु वयमयोग्यरूपास्तत्प्रति-
पत्तौ । शिष्या ऊचुः । वयमुपाध्याय जरयानुपहतपरा-
क्रमाः । तद्यदि नस्तेषां शास्त्रविहितानामुपायानां प्रतिपत्ति-
सहतां मन्यसे तदुच्यताम् । यावदध्यापनपरिश्रमस्यानृण्यन्ते
गच्छाम इति । अध्यापक उवाच । तरुणैरपि व्यवसाय-
शिथिलहृदयैर्दुर्भिसम्भवाः खल्वेवंविधा धनार्जनोपायाः । यदि
त्वयमत्र भवतां निर्बन्धः, तच्छ्रूयतां साधुः कतम एको धनो-
पार्जनक्रमः ।

आपद्धर्मः स्तेयमिष्टं द्विजानामापचान्त्या निःस्वता नाम लोके ।

तस्माद्भोज्यं स्वं परेषामदुष्टैः सर्वं चैतद्ब्राह्मणानां स्वमेव ॥ ८ ॥

कामं प्रसह्यापि^१ धनानि हतुं^२ शक्तिर्भवेदेव भवद्विधानाम् ।

न त्वेष योगः^२, स्वयशो हि रक्ष्यं, शून्येषु तस्माद् व्यवसेयमेव ॥ ९ ॥

इति मुक्तप्रग्रहास्तेन ते छात्राः परममिति तत्तस्य वचनमयु-
क्तमपि युक्तमिव प्रत्यश्रौषुरन्यत्र बोधिसत्त्वात् ।

१. बलप्रयोगेणापि ।

२. योगः प्रयोगः, समुचित इति शेषः ।

स हि प्रकृतिभद्रत्वात्तन्नोत्सेहेऽनुमोदितुम् ।

कृत्यवत्प्रतिपन्नं तैर्व्याहन्तुं सहसैव तु^१ ॥ १० ॥

ब्रीडावनतवदनस्तु बोधिसत्त्वो मृदु विनिःश्वस्य तूष्णीमभूत् ।

अथ स तेषामध्यापको बोधिसत्त्वमवेक्ष्य तं विधिमन-
भिनन्दन्तमप्रतिकोशन्तं^२ निविष्टगुणसम्भावनस्तस्मिन्महासत्त्वे
किन्तु खल्वयमव्यवसितत्त्वान्निःस्नेहतया वा मयि स्तेयं न प्रति-
पद्यते, उताधर्मसंज्ञयेति समुत्पन्नविमर्शस्तत्स्वभावव्यक्तिकरणार्थं
बोधिसत्त्वमुवाच । भो महाब्राह्मण !

अमी द्विजा मद्द्वयसनासहिष्णवः समाश्रिता वीरमनुष्यपद्धतिम् ।

भवाननुत्साहजडस्तु लभ्यते न नूनमस्मद्द्वयसनेन तप्यते ॥११॥

परिप्रकाशेऽप्यनिगूढविस्तरे मयात्मदुःखे वचसा विदर्शिते ।

कथन्तु निःसम्भ्रमदीनमानसो भवानिति स्वस्थवदेव तिष्ठति ॥१२॥

अथ बोधिसत्त्वः ससम्भ्रमोऽभिवाद्योपाध्यायमुवाच ।

शान्तं पापम् । न खल्वहं निःस्नेहकठिनहृदयत्वादपरितप्य-

मानो गुरुदुःखैरेवमवस्थितः, किन्त्वसम्भवादुपाध्यायप्रदर्शि-

तस्य क्रमस्य । नहि शक्यमदृश्यमानेन क्वचित्पापमाचरितुम् ।

कुतः । रहोऽनुपपत्तेः ।

नास्ति लोके रहो नाम पापं कर्म प्रकुर्वतः ।

अदृश्यानि हि पश्यन्ति ननु भूतानि मानुषान् ॥ १३ ॥

१. तैः कृत्यवत्प्रतिपन्नं सहसैव व्याहन्तुं प्रतीकृतं तु स उत्सेहे
इत्यर्थः ।

२. अगर्हयन्तम् ।

कृतात्मानश्च मुनयो दिव्योन्मिषितचक्षुषः ।

तानपश्यन्नहोमानी बालः पापे प्रवर्तते ॥ १४ ॥

अहं पुनर्न पश्यामि शून्यं क्वचन किञ्चन ।

यत्राप्यन्यं न पश्यामि नन्वशून्यं मयैव तत् ॥ १५ ॥

परेण यच्च दृश्येत दुष्कृतं स्वयमेव वा ।

सुदृष्टतरमेतत्स्याद् दृश्यते स्वयमेव यत् ॥ १६ ॥

स्वकार्यपर्याकुलमानसत्वात्पश्येन्न वान्यश्चरितं परस्य ।

रागार्पितैकाग्रमतिः स्वयन्तु पापं प्रकुर्वन्नियमेन वेत्ति ॥ १७ ॥

तदनेन कारणेनाहं व्यवस्थित इति । अथ बोधिसत्त्वः

समभिप्रसादितमनसमुपाध्यायमवेत्य पुनरुवाच—

न चात्र मे निश्चयमेति मानसं धनार्थमेवं प्रतरेद्भवानपि ।

अवेत्य को नाम गुणागुणान्तरं गुणोपमर्दं धनमूल्यतां नयेत् ॥ १८ ॥

स्वाभिप्रायं खलु निवेदयामि—

कपालमादाय विवर्णवाससा वरं द्विषद्वेश्मसमृद्धिरीक्षिता ।

व्यतीत्य लज्जां न तु धर्मवैशसे सुरेन्द्रतार्थेऽप्युपसंहृतं मनः ॥ १९ ॥

अथ तस्योपाध्यायः प्रहर्षविस्मयाक्षितहृदय उत्थायासना-

त्सम्परिष्वज्यैनमुवाच । साधु साधु पुत्रक ! साधु महाब्राह्मण !

प्रतिरूपमेतत्ते प्रशमालङ्कृतस्यास्य मेधाविकस्य ।

निमित्तमासाद्य यदेव किञ्चन

स्वधर्ममार्गं विसृजन्ति बालिशाः ।

१ प्रतरेत् = प्रतारयेत् ।

तपःश्रुतज्ञानधनास्तु साधवो

न यान्ति कृच्छ्रे परमेऽपि विक्रियाम् ॥ २० ॥

त्वया कुलं सममलमभ्यलङ्कृतं समुद्यता नभ इव शारदेन्दुना ।

तवार्थवत्सुचरितविश्रुतं श्रुतं सुखोदयः सफलतया श्रमश्च मे ॥ २१ ॥

तदेवमात्मलज्जयैव सत्पुरुषा नाचारवेलां लङ्घयन्तीति
हीबलेनार्येण भवितव्यम् ।

[जातकमालायाः

५ — प्रविवेकसुखरसज्ञानां विडम्बनेव विहिसेव च
कामाः प्रतिकूला भवन्ति ।

तद्यथानुश्रूयते । बोधिसत्त्वः किल कस्मिंश्चिन्महति
गुणप्रकाशयशसि वाच्यदोषविरहिते ब्राह्मणकुले जन्मपरिग्रहं
चकार । तस्य यत्र कनीयांसः षडपरे भ्रातरस्तदनुरूपगुणाः
स्नेहबहुमानगुणान्नित्यानुगुणा बभूवुः, सप्तमी च भगिनी । स
कृतश्रमः साङ्गेषु सोपवेदेषु, समधिगतविद्यायशाः, सम्मतो
जगति, दैवतवन्मातापितरौ परया भक्त्या परिचरन्, आचार्य
इव पितेव तान् भ्रातृन्विद्यासु विनयन्नयविनयकुशलो गृहमाव-
सति स्म । स कालक्रमान्मातापित्रोः कालक्रियया संविग्न-
हृदयः, कृत्वा तयोः प्रेतकृत्यानि, व्यतीतेषु शोकमयेष्विव केषु-
चिदेव दिवसेषु, तान् भ्रातृन् सन्निपात्यो^१वाच ।

एष लोकस्य नियतः शोकातिविरसः क्रमः ।

सह स्थित्वापि सुचिरं मृत्युना यद्वियोज्यते ॥ १ ॥

तत्प्रव्रजितुमिच्छामि श्रेयः श्लाघ्येन वर्त्मना ।

पुरा मृत्युरिपुहन्ति गृहसंरक्तमेव माम् ॥ २ ॥

यतः सर्वानेव भवतः संबोधयामि । अस्त्यत्र ब्राह्मणकुले
धर्मेण यथाधिगता विभवमात्रा । शक्यमनया वर्तितुम् । तत्स-
र्वैरेव भवद्भिः परस्परं स्नेहगौरवाभिमुखैः शीलसमुदाचारेष्व-
शिथिलादरैर्वेदाध्ययनपरैर्मित्रातिथिस्वजनप्रणयवत्सलैर्धर्मपरा-
यणैर्भूत्वा सम्यग्गृहमध्यावस्तव्यम् ।

विनयश्लाघिभिर्नित्यं स्वाध्यायाध्ययनोद्यतैः ।

प्रदानाभिरतैः सम्यक्परिपाल्यो गृहाश्रमः ॥ ३ ॥

एवं हि वः स्याद्यशसः समृद्धिर्धर्मस्य चार्थस्य सुखास्पदस्य ।

सुखावगाहश्च परोऽपि लोकस्तदप्रमत्ता गृहमावसेत ॥ ४ ॥

अथास्य भ्रातरः प्रवज्यासंकीर्तनाद्वियोगाशङ्काव्यथितमनसः
शोकाश्रुदुर्दिनमुखाः प्रणम्यैनमूचुः । नार्हत्यत्र भवान्पितृवियोग-
शोकशल्यव्रणमसरूढमेव नो घट्टयितुमपरेण दुःखाभिनिपात-
क्षारेण ।

अद्यापि तावत्पितृशोकशल्यक्षतानि रोहन्ति न नो मनांसि ।

तत्साध्विमां संहर धीर बुद्धिं मा नः क्षते क्षारमिवोपहार्षीः ॥ ५ ॥

अथाक्षमं वेत्ति गृहानुरागं श्रेयःपथं वा वनवाससौख्यम् ।

अस्माननाथानपहाय गेहे कस्माद् वनं वाञ्छसि गन्तुमेकः ॥ ६ ॥

तद्यात्रभवतो गतिः सास्माकम् । वयमपि प्रव्रजाम इति ।

बोधिसत्त्व उवाच—

अनभ्यासाद्विवेकस्य कामरागानुवर्तिनः ।

प्रपातमिव मन्यन्ते प्रव्रज्यां प्रायशो जनाः ॥ ७ ॥

इति मया निगृह्य^१ नाभिहिताः स्थ प्रव्रज्याश्रयं प्रतिजान-
तापि गृहवनवासविशेषम् । तदेतच्चेदभिरुचितं भवतामेव
प्रव्रजाम इति । ते सप्तापि भ्रातरो भगिन्यष्टमाः स्फीतं गृह-
विभवसारमश्रुमुखञ्च मित्रस्वजनबन्धुवर्गं विहाय तापसप्रव्र-
ज्यया प्रव्रजिताः । तदनुरक्तहृदयश्चैनान् सहाय एको दासी
दासश्चानुप्रव्रजिताः ।

तेऽन्यतरस्मिन् महत्तरण्यायतने ज्वलितमिव विकसितं-
कमलवनशोभया, विहसदिव च फुल्लकुमुदवनैः, अनिभृतमधु-
करगणम्, अमलनीलसलिलं महत्सरः संनिश्रित्य प्रविविक्त-
मनोज्ञासु च्छायाद्रुमसमुपगूढास्वसन्निकृष्ट-विनिविष्टासु पृथक्
पृथक् पर्णशालासु व्रतनियमपरा ध्यानानुयुक्तमनसो विजहुः ।
पञ्चमे पञ्चमे दिवसे बोधिसत्त्वसमीपं धर्मश्रवणार्थमुपजग्मुः ।
स चैषां ध्यानापदेशप्रवृत्तां कामादीनव^२दर्शनों संवेजनीयां
प्रविवेकसंतोषवर्णबहुलां कुहन^३लपनकौसीद्यादिदोषविगर्हणी-
मुपशमप्रसादपद्धतिं तां तां धर्म्यां कथां चकार । सा
चैनान्दासी बहुमानानुरागवशा तथैव परिचचार । सा

१ आत्मानमिति शेषः ।

२ आदीनवास्तवौ क्लेशे—इत्यमरः ।

३ कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना—इत्यमरः ।

तस्मात्सरसो विसानुद्धृत्य महत्सु पद्मिनीपर्णेषु शुचौ तीर-
प्रदेशे समान्विन्यस्य च भागान् काष्ठसंवट्टनशब्देन कालं निवे-
द्यापक्रामति स्म । ततस्तेषामृषीणां कृतजपहोमविधीनां यथा-
वृद्धमेकैकोऽभिगम्य ततो विसभागमेकैकं यथाक्रममादाय
स्वस्यां स्वस्यां पर्णशालायां विधिवत् परिभुज्य ध्यानाभियुक्त-
मतिर्विजहार । त एवं प्रवृत्ता नैव परस्परं ददृशुरन्यत्र धर्म-
श्रवणकालात् ।

तेषामेवंविधेन निरवद्येन शीलवृत्तसमुदाचारेण प्रविवेका-
भिरत्या ध्यानप्रवणमानसतया च सर्वत्र यशः समुपश्रुत्य
शक्रो देवानामिन्द्रस्तत्परीक्षानिमित्तं तत्राभिजगाम । तच्चैषां
ध्यानाभिमुखत्वं कुकार्येष्वप्रसङ्गमनुत्कण्ठां प्रशमाभिरामं चाव-
स्थानमवेद्य स्थिरतरगुणसम्भावनस्तत्परीक्षानिमित्तमवहित-
मना बभूव ।

अनुत्सुको वनान्तेषु वसञ्छमपरायणः ।

आरोपयति साधूनां गुणसम्भावनां हृदि ॥ ८ ॥

अथ द्विपलभदशनपाण्डुकोमलानि समुद्धृत्य प्रक्षाल्य च
विसानि मरकतहरितप्रभेषु पद्मिनीपत्रेषु कमलदलकेशरोप-
हारालङ्कृतान्विरचय्य समान्भागान्काष्ठसंवट्टनशब्देन निवेद्य
कालं तेषामृषीणामपसृतायां तस्यां दास्यां श्लोधिसत्त्वपरीक्षार्थं
शक्रो देवानामिन्द्रः प्रथममेव विसभागमन्तर्धापयामास ।

प्रवर्तने हि दुःखस्य तिरस्कारे सुखस्य च ।

धैर्यप्रयामः साधूनां विस्फुरन्निव गृह्यते ॥ ९ ॥

अथ बोधिसत्त्वोऽभिगतः प्रथमे बिसभागस्थाने बिसभाग-
विरहितं पद्मिनीपत्रं परिव्याकुलीकृतोपहारमभिसमीक्ष्य गृहीतः
केनापि मे बिसप्रत्यंश इत्यवधृतमतिरपेतचेतःसंक्षोभसंरम्भस्तत
एव प्रतिनिवृत्य प्रविश्य पर्णशालायां यथोचितं ध्यानविधिमा-
रेभे । वैमनस्यपरिहारार्थं चेतरेषामृषीणां तमर्थं न निवेदया-
मास । इतरे त्वस्य भ्रातरो नूनमनेन गृहीतः प्रत्यंश इति
मन्यमाना यथोचितानेव स्वान्स्वाननुक्रमेण बिसभागानादाय
यथास्वं पर्णशालासु परिभुज्य ध्यायन्ति स्म । एवं द्वितीये
तृतीये चतुर्थे पञ्चमे च दिवसे शक्रस्तस्य तं बिसप्रत्यंशमुप-
निदधे । बोधिसत्त्वोऽपि च महासत्त्वस्तथैव निःसंक्षोभप्रशान्त-
चित्तो बभूव ।

मनःसंक्षोभ एवेष्टो मृत्युर्नायुःक्षयः सताम् ? ।

जीवितार्थेऽपि नायान्ति मनःक्षोभमतो बुधाः ॥ १० ॥

अथापराहुणसमये धर्मश्रवणार्थमृषयस्ते यथोचितं बोधि-
सत्त्वस्य पर्णशालां समभिगता ददृश्वंसश्चैनं कृशतरशरीरं
परिक्लामकपोलनयनं परिम्लानवदनशोभमसम्पूर्णस्वरगाम्भीर्यं
परिक्षीणमप्यपरिक्षीणधैर्यप्रशमगुणमभिनवेन्दुप्रियदर्शनमुपेत्योप-
चारपुरःसरं ससम्भ्रमाः किमिदमिति काश्चर्यनिमित्तमेनम-
पृच्छन् । तेभ्यो बोधिसत्त्वस्तमर्थं यथानुभूतं निवेदयामास ।
अथ ते तापसाः परस्परमीदृशमनाचारमसम्भावयन्तस्तत्पीडया

च समुपजातसंवेगाः कष्टं कष्टमित्युक्त्वा व्रीडावनतवदनाः
समतिष्ठन्त शक्रप्रभावाच्च समावृतज्ञानगतिविषयाः कुत इदमिति
न निश्चयमुपजग्मुः । अथ बोधिसत्त्वस्यानुजो भ्राता स्वमावेग-
मात्मविशुद्धिञ्च प्रदर्शयञ्छपथातिशयमिमं चकार—

समृद्धिचिह्नाभरणं स गेहं प्राप्नोतु भार्याञ्च मनोऽभिरामाम् ।
समग्रतामेतु च पुत्रपौत्रैर्विसानि ते ब्राह्मण ! यो ह्यहार्षीत् ॥११॥

अपर उवाच—

मालाः स्रजश्चन्दनमंशुकानि बिभ्रद्विभूषाश्च सुताभिमृष्टाः ।
कामेषु तीव्रां स करोत्वपेक्षां विसान्यहार्षीद् द्विजमुख्य ! यस्ते ॥१२॥

अपर उवाच—

कृष्याश्रयावाप्तधनः कुटुम्बी प्रमोदमानस्तनयप्रलापैः ।
वयोऽप्यपश्यन्नमतां स गेहे विसानि यस्ते सकृदप्यहार्षीत् ॥१३॥

अपर उवाच ।

नराधिपैर्भृत्यविनीतचेष्टैरभ्यर्च्यमानो नतलोलचूडैः ।
कृत्स्नां महों पातु स राजवृत्त्या लोभादहार्षीत्तव यो विसानि ॥१४॥

अपर उवाच—

पुरोहितः सोऽस्तु नराधिपस्य मन्त्रादिना स्वस्त्ययनेन युक्तः ।
सत्कारमाप्नोतु तथा च राज्ञस्तवापि यो नाम विसान्यहार्षीत् ॥१५॥

अपर उवाच—

अध्यापकं सम्यगधोतवेदं तपस्विसम्भावनया महत्या ।
अर्चन्तु तं जानपदाः समेत्य विसेषु लुब्धो न गुणेषु यस्ते ॥१६॥

सहाय उवाच—

चतुःशतं ग्रामवरं समृद्धं लब्ध्वा नरेन्द्रादुपयातु भोक्तुम् ।
अवीतरागो मरणं स चैतु लोभं विसेष्वप्यजयन्न यस्ते ॥ १७ ॥

दास उवाच—

स ग्रामणीरस्तु सहायमध्ये स्त्रीनृत्तगीतैरुपलाप्यमानः ।
मा राजतश्च व्यसनानि लब्ध्व बिसार्थमात्मार्थमशीशमद्यः ॥१८॥

भामिन्युवाच—

विद्योतमानां वपुषा श्रिया च पत्नीत्वमानीय नराधिपस्ताम् ।
योषित्सहस्राग्रसर्गो करोतु या त्वद्विधस्यापि बिसान्यहार्षीत् ॥१९॥

दास्युवाच—

एकाकिनी सा समतीत्य साधून्स्वादूपभोगे प्रणयं करोतु ।
सत्कारलब्ध्वा मुदमुद्वहन्ती बिसान्यपश्यत्तव या न धर्मम् ॥२०॥

अथ तत्र धर्मश्रवणार्थं समागतास्तद्वनाध्युषिता यत्तद्विर-
दवानरास्तां कथामुपश्रुत्य परां व्रीडां संवेगञ्चोपजग्मुः ।

अथ यत्त आत्मविशुद्धिप्रदर्शनार्थमिति शपथमेषां पुरत-
श्चकार—

आवासिकः सोऽस्तु महाविहारे

कचङ्गलायां नवकर्मिकश्च ।

आलोकसन्धिं दिवसैः करोतु

यस्त्वय्यपि प्रखलितो बिसार्थम् १ ॥२१॥

(१) काश्यपबुद्धसमये महाविहारे वसन् कचङ्गलानामकनगर्यां

हस्त्युवाच—

षड्भिर्द्वैः पाशशतैः स बन्धं प्राप्नोतु रम्याञ्च वनाज्जनान्तम् ।
तीक्ष्णाङ्कुशाकर्षणजा रुजश्च यस्ते मुनिश्रेष्ठ विसान्यहार्षीत ॥२२॥

वानर उवाच—

स पुष्पमाली त्रपुष्टकण्ठो यष्ट्या हतः सर्पमुखं परैतु ।
वैकट्यबद्धश्च वसेद् गृहेषु लौल्यादहार्षीत्तव यो विसानि ॥२३॥

अथ बोधिसत्त्वस्तान् सर्वानेवानुनयविनीतात्तरं शान्तिगा-
म्भीर्यसूचकमित्युवाच—

यो नष्टमित्याह न चास्य नष्टमिष्टान्स कामानधिगम्य कामम् ।
उपैतु गेहाश्रित एव मृत्युं भवत्सु यः शङ्कत ईदृशं वा ॥२४॥

अथ शक्रो देवेन्द्रस्तेन तेषां कामोपभोगप्रातिकूल्यसूचकेन
शपथातिशयेन समुत्पादितविस्मयबहुमानः स्वेनैव वपुषाभिज्व-
लता तानृषीनभिगम्य सामर्षवदुवाच । मा तावद्भोः !

यत्प्राप्तिपर्युत्सुकमानसानां सुखार्थिनां नैति मनांसि निद्रा ।
यान्प्राप्तुमिच्छन्ति तपःश्रमैश्च तान्केन कामानिति कुत्सयध्वे २५

बोधिसत्त्व उवाच । अनन्तादीनवा मार्ष ! कामाः ।
संक्षेपतस्तु श्रूयतां यदभिसमीक्ष्य कामान्न प्रशंसन्ति मुनयः ।

कामेषु बन्धमुपयाति वधश्च लोकः

शोकं क्रुमं भयमनेकविधश्च दुःखम् ।

नवकर्मिकः सन्नेको देवपुत्रः प्रतिदिवसमेकैकगवाक्षनिर्माणे विवशः
प्रवृत्तोऽभूदिति कथात्रानुसन्धेया । आलोकसन्धिं गवाक्षमित्यर्थः ।

कामार्थमेव च महीपतयः पतन्ति

धर्मोपमर्दरभसा नरकं परत्र ॥ २६ ॥

यत्सौहृदानि सहसा विरसीभवन्ति

यत्रीतिशाठ्यमलिनेन पथा प्रयान्ति ।

कीर्त्या वियोगमसुखैः परतश्च योगं

यत् प्राप्नुवन्ति ननु कारणमत्र कामाः ॥ २७ ॥

इति हीनविमध्यमोत्तमानामिह चामुत्र च यद् वधाय कामाः ।

कुपितान्भुजगानिवात्मकामा मुनयस्तानिति शक्र नाश्रयन्ते ॥ २८ ॥

अथ शक्रो देवानामिन्द्रस्तस्य तद्वचनं युक्तमित्यभिनन्द्य
तेन चैतेषामृषीणां माहात्म्येनाभिप्रसादितमनास्तेभ्यः स्वमप-
राधमाविश्चकार ।

गुणसम्भावनाव्यक्तिर्यत् परीक्ष्योपलभ्यते ।

मया विनिहृतान्यस्मात्परीक्षार्थं बिसानि वः ॥ २९ ॥

तत्सनाथं जगद्दिष्ट्या मुनिभिस्तथ्यकीर्तिभिः ।

विशुद्धिः स्थिरचारित्रे तदेतानि बिसानि ते ॥ ३० ॥

इत्युक्त्वा तानि बिसानि बोधिसत्त्वस्य समुपजहार ।

अथ बोधिसत्त्वस्तदस्यासमुदाचारधाष्टयं तेजस्विनिभृतेन वचसा
प्रत्यादिदेश ।

न बान्धवा नैव वयं सहाया न ते नटा नापि विडम्बकाः स्मः ।

कस्मिन्नवष्टभ्य नु देवराज ! क्रोडापथेनैवमृषीनुपैषि ॥ ३१ ॥

इत्युक्ते शक्रो देवेन्द्रः ससम्भ्रमापास्तकुण्डलकिरीटविद्यु-
दुद्धासुरवदनः सबहुमानमभिप्रणम्यैनं क्षमयामास ।

उक्तप्रयोजनमिदं चापलं मम निर्मम ! ।

पितेवाचार्य इव च क्षन्तुमर्हति तद् भवान् ॥ ३२ ॥

निमीलितज्ञानविलोचनानां स्वभाव एष स्खलितुं समेऽपि ।

क्षमाश्च तत्रात्मवतां प्रपत्तुमतोऽप्यदश्चेतसि मा स्म कार्षीः ॥ ३३ ॥

इति क्षमयित्वा शक्रस्तत्रैवान्तर्दधे ।

तदेवं प्रविवेकसुखरसज्ञानां विडम्बनेव विहिंसेव च कामाः

प्रतिकूला भवन्ति ॥

[जातकमालायाः

६—प्राचीनपत्रलेखनपद्धतिः

(१)

स्वस्ति । महेन्द्रद्वीपात् परशुरामो लङ्कायाममात्यं माल्य-
वन्तमभ्यर्हयति । विदितमेतद्वो यदस्माभिर्दण्डकारण्यतीर्थोपा-
सकेभ्यस्तपोधनेभ्यः प्रतिज्ञातमभयम् । तत्र विराधदनुकबन्ध-
प्रभृतयः केऽप्यतिचरन्तीति श्रुतम् । तत्तान्प्रतिषिध्य सद्वृत्ति-
मस्मद्धितां च माहेश्वरप्रीतिमनुरुध्यन्तां भवन्तः ।

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्भनायते ॥

[महावीरचरितस्य द्वितीयाङ्कात् ।

(२)

स्वस्ति । सुगृहीतनामधेयस्य देवस्य चन्द्रगुप्तस्य सहो-
त्थायिनां प्रधानपुरुषाणामितोऽपक्रम्य वध्यमलयकेतुमाश्रितानां
प्रमाणलेख्यपत्रमिदम् । तत्र प्रथममेव तावद् गजाध्यक्षो भद्रभटः,
अश्वाध्यक्षः पुरुषदत्तः, महाप्रतीहारस्य चन्द्रभानोर्भागिनेयो
डिङ्गरातः, देवस्य स्वजनसम्बन्धी महाराजो बलगुप्तः, देवस्यैव
कुमारसेवको राजसेनः, सेनापतेः सिंहबलस्य कनीयान्भ्राता
भागुरायणः, मालवराजपुत्रो लोहिताक्षः, क्षत्रगणमुख्यो विजय-
वर्मेति । वयं देवस्य कार्येऽवहिताः स्म इति ।

[मुद्राराक्षसस्य तृतीयाङ्कात् ।

(३)

स्वस्ति । यथास्थाने कुतोऽपि कोऽपि कमपि पुरुषविशेष-
मवगमयति । अस्मत्प्रतिपक्षं निराकृत्य दर्शिता सत्यवता
सत्यवादिता । साम्प्रतमेतेषामपि प्रथममुपन्यस्तसन्धीनामस्म-
त्सुहृदां पूर्वप्रतिज्ञातसन्धिपरिपणनप्रोत्साहनेन सत्यसन्धः प्रीति-
मुत्पादयितुमर्हति । एते ह्येवमुपगृहीताः सन्तः स्वाश्रयविनाशे-
नोपकारिणमारोधयिष्यन्ति । अविस्मृतमेतत्सत्यवतः स्मार-
यामः । एतेषां मध्ये केचिदरेः कोषदण्डाभ्यामर्थिनः केचिद्विष-
येणेति । अलङ्कारत्रयं च सत्यवता यदनुप्रेषितं तदुपगतम् ।
मयापि लेखस्याशून्यार्थं किञ्चिदनुप्रेषितं तदुपगमनीयम् ।
वाचिकं चाप्तमात् सिद्धार्थकाच्छ्रोतव्यमिति ।

[मुद्राराक्षसस्य पञ्चमाङ्कात् ।

(४)

स्वस्ति । यज्ञशरणात्सेनापतिः पुण्यमित्रो वैदिशस्थं पुत्र-
मायुष्मन्तमग्निमित्रं स्नेहात्परिष्वज्यानुदर्शयति । विदितमस्तु ।
योऽसौ राजसूययज्ञदीक्षितेन मया राजपुत्रशतपरिवृतं वसुमित्रं
गोप्तारमादिश्य संवत्सरोपावर्तनीयो निरर्गलस्तुरगो विसृष्टः,
स सिन्धोर्दक्षिणे रोधसि चरन्नश्वानीकेन यवनानां प्रार्थितः ।
तत उभयोः सेनयोर्महानासीत् सम्मर्दः ।

ततः परान्पराजित्य वसुमित्रेण धन्विना ।

प्रसह्य ह्रियमाणो मे वाजिराजो निवर्तितः ॥

सोऽहमिदानीमंशुमतेव सगरः पौत्रेण प्रत्याहृताश्वो यद्ये ।
तदिदानीमकालहीनं विगतरौषचेतसा भवता वधूजनेन सह
यज्ञसेवनायागन्तव्यमिति ॥

[मालविकाग्निमित्रस्य पञ्चमाङ्कात् ।

(५)

स्वस्ति । श्रीवाराणस्यां महाराजाधिराजपरमेश्वरमहा-
मोहपादान् श्रीपुरुषोत्तमायतनात् मदमानौ साष्टाङ्गं प्रणम्य सवि-
नयं विज्ञापयतो यथा । भद्रमव्याहतम् । अन्यत् । देव ! पुन-
र्देवी शान्तिर्मात्रा श्रद्धया सह विवेकस्य दूत्यमापन्ना विवेकसङ्ग-
माय देवीमुपनिषदमहर्निशं प्रबोधयति । अपि च । कामसह-
चरोऽधर्मोऽपि वैराग्यादिभिरुपप्लुत इव लक्ष्यते । यतः कामाद्वि-
च्छिद्य कुतश्चिन्निगूढश्चरति । तदेवं ज्ञात्वा देवः प्रमाणमिति ॥

[प्रबोधचन्द्रोदयस्य द्वितीयाङ्कात् ।

(६)

स्वस्ति । श्रीमहाराजदेवपालदेवः सङ्ग्रामसिंहमण्डले-
 श्वरं समादिशति । अस्माभिर्निजविजयश्रीवशीकरणकारणं
 त्वत्कृते प्रहितमिदमश्वरत्नम् । त्वया तु सततमत्रैव कटके
 स्थातव्यम् । यदा गूर्जरावनिं प्रविशतोऽस्य नृपस्य वयमा-
 कस्मिकागमनेन समरसंरम्भं सम्भावयामः तदा निजपितृवध-
 भववैरार्णवोत्तरणाय तरीकरणीयः करवाल इति ॥

[हम्मीरमदमर्दनस्य द्वितीयाङ्कात् ।

(७)

स्वस्ति । श्रीजनमनोवृत्तेः श्रीमोहमहाराजो गूर्जरराज-
 राजधान्यां कल्याणमित्रं कलिकन्दलमतिनिविडमालिङ्ग्य समा-
 दिशति यथा । त्वेमोऽस्माकम् । भवतापि निखिलप्रवृत्ति-
 गर्भिणी निजकौशलकथातिलकिता निरन्तरमस्मन्मनःप्रमो-
 दाय प्रहेया विज्ञप्तिः । तथा विपक्षपरिजनोपजापकर्मणि नित्य-
 मवहितेन स्थातव्यम् । यश्च त्वत्पार्श्वे मिथ्यात्वरशिनामा ताप-
 सच्छद्वा रसप्रदश्चिरात्प्रहितोऽस्ति स यथाकालं प्रस्तुतप्रयो-
 जने व्यापारयितव्यः । ये च चत्वारः कोपगर्वच्छद्मलौल्य-
 नामानस्तीक्ष्णास्त्वन्निकटे प्रहिताः सन्ति तेऽपि न चिरादधि-
 कृतकार्ये नियोजयितव्याः । अत्रार्थे भवन्तं त्वरयितुं संसारको
 नाम लेखहारकः प्रहितोऽस्तीति ॥

[मोहपराजयस्य चतुर्थाङ्कात् ।

(८)

स्वस्ति । उज्जयिनीतः सकलराजन्यशिखण्डशेखरीकृत-
चरणारविन्दः परममाहेश्वरो महाराजाधिराजो देवस्तारापीडः
सर्वसम्पदामायतनं चन्द्रापीडमुदञ्चचारुचूडामणिमरीचिक-
चुम्बिन्युत्तमाङ्गे चुम्बन्नन्दयति । कुशलिन्यः प्रजाः । किन्तु
कियानपि कालो भवतोऽदृष्टस्य । बलवदुत्कण्ठितं नो हृदयम् ।
देवी च सहान्तःपुरैर्म्लानिमुपनीता । अतो लेखवाचनविरतिरेव
प्रयाणकालतां कल्याणिना नेतव्येति ॥

[कादम्बर्याः ।

७—महाराजाधिराजश्रीहर्षस्य ताम्रपत्रलेखः

ओं स्वस्ति । महानौहस्त्यश्वजयस्कन्धावाराच्छ्रीवर्धमान-
केट्या महाराजश्रीनरवर्धनस्तस्य पुत्रस्तत्पादानुध्यातः श्रीवज्रि-
णीदेव्यामुत्पन्नः परमादित्यभक्तो महाराजश्रीराज्यवर्धनस्तस्य
पुत्रस्तत्पादानुध्यातः श्रीमदप्सरोदेव्यामुत्पन्नः परमादित्यभक्तो
महाराजश्रीमदादित्यवर्धनस्तस्य पुत्रस्तत्पादानुध्यातः श्रीमहा-
सेनगुप्तादेव्यामुत्पन्नश्चतुस्समुद्रातिक्रान्तकीर्तिः प्रतापानुरागोप-
नतान्यराजो वर्णाश्रमैर्व्यवस्थापनप्रवृत्तचक्र एकचक्ररथ^१ इव
प्रजानामार्तिहरः परमादित्यभक्तः परमभट्टारकमहाराजाधिराज-

१ एकचक्ररथः = सूर्यः ।

श्रीप्रभाकरवर्धनस्तस्य पुत्रस्तत्पादानुध्यातः स्मितयशःप्रतान-
विच्छुरितसकलभुवनमण्डलः परिगृहीतधनदवरुणेन्द्रप्रभृतिलोक-
पालतेजाः सत्पथोपार्जितानेकद्रविणभूमिप्रदानसंप्रोणितार्थिहृद-
योऽतिशयितपूर्वराजचरितो देव्याममलयशोमत्यां श्रीयशोमत्या-
मुत्पन्नः परमसौगतः सुगत इव परहितैकरतः परमभट्टारकमहा-
राजाधिराजश्रीराज्यवर्धनः ।

राजानो युधि दुष्टवाजिन इव श्रोदेवगुप्तादयः

कृत्वा येन कशाप्रहारविमुखाः सर्वे समं संयताः ।

उत्खाय द्विषतो विजित्य वसुधां कृत्वा प्रजानां प्रियं

प्राणानुज्झितवानरातिभवने सत्यानुरोधेन यः ॥१॥

तस्यानुजस्तत्पादानुध्यातः परममाहेश्वरो महेश्वर इव
सर्वसत्त्वानुकम्पी परमभट्टारकमहाराजाधिराजश्रीहर्षः अहि-
च्छत्राभुक्तावङ्गदीयवैषयिकपश्चिमपथक^१ सम्बद्धमर्कटसा-
गरे समुपगतान्महासामन्तमहाराजदौसाधसाधनिकप्रमाता-
रराजस्थानीयकुमारामात्योपरिकविषयपतिभटचाटसेवकादीन्^२
प्रतिवासिजानपदांश्च समाज्ञापयति—

१ भुक्ति, विषय, पथक—इत्येते शब्दाः देशस्य विभिन्नविभाग-
द्योतकाः क्रमेण 'ज़िला', 'तहसील', 'तालुका' समानार्थका भवेयुरिति
प्रतिभाति ।

२ महासामन्त, महाराज, दौःसाधसाधनिक, प्रमातार, राजस्थानीय,
कुमारामात्य, उपरिक, विषयपति, भट, चाट, सेवक—एते सामन्तविशे-
षाणां, विभिन्नाधिकारिणां, विभिन्नकार्यकारिणां सेवकानां च उपाधयः ।

विदितिमस्तु यथायमुपरिलिखितग्रामः स्वसीमापर्यन्तः सोद्र-
ङ्गः^१ सर्वराजकुलाभाव्यप्रत्याय^२समेतः सर्वपरिहृतपरिहारो^३
विषयादुद्धृतपिण्डः^४ पुत्रपौत्रानुगश्चन्द्रार्कक्षितिसमकालीनो भू-
मिच्छिद्रन्यायेन मया पितुः परमभट्टारकमहाराजाधिराजश्रीप्र-
भाकरवर्धनदेवस्य मातुर्भट्टारिकामहादेवीराज्ञीश्रीयशोमतीदेव्या
ज्येष्ठभ्रातृपरमभट्टारकमहाराजाधिराजश्रीराज्यवर्धनदेवपादानां च
पुण्ययशोऽभिवृद्धये भरद्वाजसगोत्रबहुवृचच्छन्दोगसब्रह्मचारि-
भट्टबालचन्द्रभद्रस्वामिभ्यां प्रतिग्रहधर्मेणाग्रहारत्वेन^५ प्रतिपादितो
विदित्वा भवद्भिः समनुमन्तव्यः प्रतिवासिजानपदैरप्याज्ञाश्रवण-
विधेयैर्भूत्वा यथासमुचिततुल्यमेयभागभोगकरहिरण्यादिप्रत्या-
या एतयोरेवोपनेयाः सेवोपस्थानं च करणीयमित्यपि च

अस्मत्कुलक्रममुदारमुदाहरद्भि-

रन्यैश्च दानमिदमभ्यनुमोदनीयम् ।

लक्ष्म्यास्तडित्सलिलबुद्बुदचञ्चलाया

दानं फलं परयशःपरिपालनञ्च ॥ १ ॥

१. राजार्थसंग्रहीतव्यधान्यादिसमेतः, ग्रामवसतिसमेत इत्यर्थो वा ।

२. य आया राजानं नोपगच्छन्ति ते ।

३. परिहारः = राजकरः ।

४. विषयाख्यादेशविभागात्पृथक्कृत इत्यर्थः ।

५. अग्रहारः—क्षेत्रोत्पन्नशस्यादुद्धृत्य ब्राह्मणोद्देशेन स्थाप्यं
धान्यादि । गुरुकुलादावृत्तब्रह्मचारिणे देयं क्षेत्रादि, ग्रामभेदश्च ।
इति वाचस्पत्यबृहदभिधाने ।

कर्मणा मनसा वाचा कर्तव्यं प्राणिभिर्हितम् ।

हर्षेणैतत्समाख्यातं धर्मार्जनमनुत्तमम् ॥ २ ॥

दूतकोऽत्र महाप्रमातारमहासामन्तश्रोस्कन्दगुप्तः । महाक्ष-
पटलाधिकरणाधिकृत^१महासामन्तमहाराजभानुसमादेशादुत्की-
र्णमीश्वरेणेदमिति । संवत् २०२ कार्तिक वदि १ । स्वहस्तो
मम महाराजाधिराजश्रीहर्षस्य ।

[Bānskherā Copper-plate Inscription of
Harsha, of Harsha Samvat 22 (628 A. D.)
(Epigraphia Indica, Vol. IV, p. 208.)

८ — कोसलाधिपतेस्तीवरदेवस्य ताम्रपत्रलेखः

श्रीमत्तीवरदेवस्य कोसलाधिपतेरिदम् ।

शासनं धर्मवृद्ध्यर्थं स्थिरमाचन्द्रतारकम् ॥ १ ॥

जयति जगत्त्रयतिलकः क्षितिभृत्कुलभवनमङ्गलसूत्रः ।

श्रीमत्तीवरदेवो धौरेयः सकलपुण्यकृताम् ॥ २ ॥

स्वस्ति श्रीपुरात्समधिगतपञ्चमहाशब्दानेकनतनृपतिकिरी-
टकोटिघृष्टचरणनखदर्पणोद्भासितोऽपि कण्ठदुन्मुख(?) प्रकटरिपु-
राजलक्ष्मीकेशपाशाकर्षणदुर्ललितपाणिपल्लवः, निशितनिस्त्रिंश-

१. अक्षपटल इति राज्ञोऽधिकरणविशेषस्य संज्ञा ।

घनघातपातितारिद्विरदकुम्भमण्डलगलद्वहलशोणितसदासिक्तमु-
क्ताफलप्रकरमण्डितरणाङ्गणविविधरत्नसम्भारलाभलोभविजृम्भ-
माणारिच्चारवारिवाडवानलः, चन्द्रोदय इवाकृतकरोद्वेगः, क्षीरो-
द इवाविर्भूतानेकातिशायिरत्नसम्पत्, गरुत्मानिव भुजङ्गाद्वार^१-
चतुरः, परामृष्टशत्रुकलत्रनेत्राञ्जनकोमलकपोलकुङ्कुमपत्रभङ्गत्
(? भङ्गः), शिष्टाचारव्यवस्थापरिपालनैकदत्तचित्तः । अपि च
प्राक्तने तपसि यशसि रहसि चेतसि चक्षुषि वपुषि च पूजितो
जनेनाक्लिष्टतया नितान्तमवितृप्तः^२, गूढः गाढस्वच्छप्रसन्नवदनेन
चालङ्कृतः, स्वामिभवनेऽप्यबहुलपनोऽनुज्झितः, कुतृष्णोऽपि
नितान्तत्यागी, रिपुजनप्रचण्डोऽपि सौम्यदर्शनः, भूतिविभूषणो-
ऽप्यपरुषः स्वभावतः, किञ्चासन्तुष्टो धर्मार्जने न सम्पल्लाभे,
स्वल्पक्रोधे न प्रभावे; लुब्धो यशसि न परवित्तापहारे, शक्लः
(? सक्तः) सुभाषितेषु न कामिनीक्रोडासु, प्रतापानलदग्धाशेष-
रिपुकुलतूलराशिः, स्तुहिनशिलाशैलधवलयशोराशिप्रकाशितदि-
गन्तः, कान्तः प्रकृत्या, श्रीमदिन्द्रबलसूनोरलङ्कृतपाण्डुवंशस्य
श्रीनन्नदेवस्य तनयप्राप्तः, स्वपुण्यसम्भारप्रशमिताशेषजगदुपद्रवः,
स्वप्रज्ञाशुचि(? सूचि)समुद्धृताखिलकण्टकः, परमवैष्णवो मा-
तापितृपादानुध्यातः श्रीमहाशिवतीवरराजः कुशली **पेण्टाम-**
भुक्तीयपिम्परिपद्रके ब्राह्मणान्सम्पूज्य प्रतिवासिनःसमा-
ज्ञापयति —

१. उद्धारोऽपनयनम्, विनाश इति यावत् ।

२. अवितृप्तः = न मदोद्धतः ।

विदितमस्तु भवतां यथास्माभिरयं ग्रामो यावद्रविशशि-
 ताराकिरणप्रतिहतघोरान्धकारं जगदवतिष्ठते तावदुपभोग्यः
 सनिधिः सोपनिधिरचाटभटप्रवेशो दारद्रणकसर्वकरादानसमेतो
 मातापित्रोरात्मनश्च पुण्याभिवृद्धये भारद्वाजसगोत्रवाजसनेय-
 माध्यन्दिनभट्टगौरीदत्तपुत्रभट्टभवदत्तभट्टहरदत्ताभ्यां ज्येष्ठद्वाद-
 श्यामुदकपूर्वं प्रतिपादिन इत्यवगम्य भवद्विर्यथोचितमाभ्यां भोग-
 भागमुपनयद्भिः सुखं प्रतिवस्तव्यमिति । भाविनश्च भूमिपाला-
 नुद्दिश्येदमभिधीयते ।

भूमिप्रदा दिवि ललन्ति, पतन्ति हन्त

हृत्वा महीं नृपतयो नरके नृशंसाः ।

एतद् द्वयं परिकलय्य चलां च लक्ष्मी-

मायुस्तथा कुरुत यद्भवतामभीष्टम् ॥ १ ॥

रक्षापालनयोस्तावत्फलं सुगति दुर्गति ।

को नाम स्वर्गमुत्सृज्य नरकं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं

भूर्वैष्णवी सूर्यमुताश्च गावः ।

दत्तास्त्रयस्तेन भवन्ति लोका

यः काञ्चनं गां च महीं च दद्यात् ॥ ३ ॥

प्रवर्धमानविजयराज्यसंवत्सरे ७ कार्तिकदिवसेऽष्टमे ८ ।

[Ragim Copper-plate Inscription of
 Tivaradeva of the 7th year of his reign (of
 the last quarter of the 8th century A. D.
 Fleets Gupta Inscriptions, No. 81.]

६—श्रीशङ्कराचार्यः

नमामि शङ्कराचार्यगुरुपादसरोरुहम् ।

यस्य प्रसादान्मूढोऽपि सर्वज्ञोऽहं सदास्म्यलम् ॥

अनन्तानन्दगिरिरहमप्रतिहताज्ञस्य भगवतः शिष्यः स्वगुरोरवतारप्रयोजनं वर्णयामि ।

अथ सर्गादौ भगवांश्चतुर्मुखः स्वमुखबाहूरुपादेभ्यः किल ब्रह्मक्षत्रवैश्यशूद्रान् निर्माय संस्थानचक्राधिदेवशिवविष्णुब्रह्मगणपत्युपासकान् कृत्वा जातिधर्मपरिपालनतपोविधिमाकल्पपर्यन्तमाचकार । ततः प्रवृत्तेषु कृतादियुगेषु ब्राह्मणादयः सत्यधर्मतपोविद्यादिपरिशोभितशीलाः सर्वदेवमयः स्वजातिदेव इति सम्यग्विचारसम्पन्नाः स्वैशैक्यनिर्जितभिदाद्यन्तरायाः सदाद्यर्थपर्यालोचनतत्परा बभूवुः ।

पूज्येषु सेवका नीचाः पुण्यमार्गक्रियानुगाः ।

तत्तदेव पदं चापूर्यथाजातिकुलस्थिति ॥

विप्राणां दैवतं शम्भुः क्षत्रियाणान्तु माधवः ।

वैश्यानान्तु भवेद्ब्रह्मा शूद्राणां गणनायकः ॥

इति मनुस्मृतेः । ब्राह्मणेन शिवः शिवतत्त्वविदा सेवितव्यः, क्षत्रियादिना तु तत्तत्तत्त्वविदेति निरवद्यं मनुस्मृतेरितरथा कर्तुमशक्यत्वात् । परन्तु क्षीणे पुण्ये लुप्तधर्मतया क्लेशभाजि कलियुगे परस्पररागादिग्रस्तेषु ब्राह्मणादिषु सत्यज्ञानशून्येषु निगमाचारपरित्यक्तेषु लोकप्रवृत्तिः काचिदासीत् ।

केचिच्छम्भुरताः परे हरिरता वाणीरताः केचन
 केचिद् वह्निरता दिवाकररता विघ्नेशभक्ताः परे ।
 केचिच्छक्तिरताश्च भैरवरताः केचित्तु मल्लारिगा
 विष्वक्सेनरताः परे मदनगाः केचिद्भजन्त्यर्थदम् ॥

केचित्सुरेशमपरे यममप्पतिञ्च
 वायुं महीमुदकमम्बरमादिमूर्तिम् ।

केचिद्विराजमपरे त्रिगुणान् यथेष्टं
 केचित् प्रधानमपरेऽणुमुपात्तकर्म ॥

केचिच्चन्द्रपराः परे कुजपराः केचित्तु सौम्योत्सुकाः
 केचिज्जीवपराः परे भृगुपराः केचित्तु मन्दाश्रिताः ।
 केचित् कालपराः परे पितृपराः केचित्तु नागेशगाः
 केचित्तादर्यपराश्च सिद्धनिचयं सेवन्ति(?) केचिद्विया ॥

केचिद् गन्धर्वसाध्यादीन् भूतवेतालगाः परे ।
 एवं नानाप्रभेदानां नृणां वृत्तिर्यथेप्सिता ॥
 केचित् स्ववृत्तिं वेदार्थैः प्रतिपाद्यां समूचिरे ।
 केचिद्धर्मैरियं मुक्तिरिति जल्पं समास्थिताः ॥

अन्योन्यमत्सरग्रस्ताः परस्परजर्येषिणः ।
 निजेच्छाकृतिमङ्गेषु धारयन्ति रुषान्विताः ॥
 कर्मभ्रष्टान्परानन्ददूरान् मूढान्नराधमान् ।
 तान् दृष्ट्वा नारदः शीघ्रमाप ब्रह्मपदान्तिकम् ॥
 भो तात ! नूतनमभूज्जगदेतदर्वा-

ग्वाक्चित्रयुक्तिपरिकल्पितकर्मशीलम् ।

कालादिजातनिगमार्थपरम्परा स्या-

द्वयार्था तदा यदि भवन्मतमप्रमाणम् ॥

भवद्भिः पूर्वमिदमुक्तम्—सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ।
ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ।
वासुदेवो वा इदमग्र आसीत् ।

यदाऽतमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न

सन्न चासंश्लिख (?) -सच् छिव) एव केवलः ।

तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं

प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी ॥

स्मृतिश्च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ इति ।

तत्प्रीतये कर्म करोतु विप्रः क्षत्रस्तु भूमिं महसा भुनक्तु ।

वैश्यो ददात्वर्थमथास्य तुष्ट्यै शूद्रः करोत्वग्रजपूजनं हि ॥ इति ।

तस्माद् द्विजातीनामेकमेव दैवतं सदादिशब्दवाच्यम् ।
तस्य गुणातीतवृत्तेर्लिङ्गाभावात् तत्सत्त्वे मानाभावाच्च निरु-
पाधिकं ब्रह्मैव मुमुक्षुभिरुपासनीयमिति ।

एवं नारदवचनं निशम्य ब्रह्मापि चिरं ध्यात्वा स्वलोकात्
पुत्रमित्रभक्तादियुक्तः शिवलोकं प्राविशत् । तत्र मध्याह्नकोटि-
सूर्यकोटितेजसं कोटिहिमांशुशीतलं पञ्चवक्त्रं चन्द्रमौलिं
विद्युत्पिङ्गजटाधरं पार्वतीवामार्द्धशरीरिणं सर्वेश्वरं महादेवं
दृष्ट्वा दण्डवत् सगणः प्रणनाम । उत्थाय सम्पुटितहस्तयुगः
सगणो ब्रह्मा किलोवाच । भो महादेव ! सर्वज्ञ सर्वलोकेश

सर्वसात्तिन् सर्वमय सर्वकारण सर्वात्मक सर्वातीत सर्वदेव-
 वन्दितचरणारविन्द प्रणवरूप प्रणवातीत प्रणवगोचर काल-
 रूप कालातीत कमनीयविग्रह कन्दर्पहर कामितार्थप्रद करुणा-
 कर श्रीपरमेश्वर सावधानेन मदीयां विज्ञापनामवधारय ।
 तुरीयप्रणवातीताद्ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्तलक्षणाद् भगवतः
 किलार्द्धविन्दुरूपा प्रकृतिरुत्पन्ना । तवैतस्याश्चन्द्रचन्द्रिकान्या-
 येन शुद्धाद्वैता सा त्वमेवेति सिद्धम् । तत्सकाशादकारः शुक्लः
 सत्त्वसम्पन्नः, तस्मादुकारः कृष्णः तामसगुणप्रधान उत्पन्नः ।
 तस्मान्मकारः शोणवर्णः रजःसम्पन्नोऽहम् । भवदाज्ञया जरा-
 युजादिचतुर्विधजङ्गमान् पर्वतादीन् स्थावरांश्च सृष्ट्वा समुद्र-
 द्वीपगिरिनदीवनपुरग्रामगोतुरगमर्त्यकरिसिंहव्याघ्रभल्लुकादीन्
 ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्रजातीन् प्राणिनश्च तत्तद्धर्मसमाचारशीलान्
 कृत्वा भवच्चरणारविन्दध्यानासक्ते मयि सत्यलोकाश्रिते
 भूलोके कश्चिदुपद्रवः समुत्थितोऽभवत् । तदवधारय

श्रुत्याचारं परित्यज्य मिथ्याचारं समाश्रिताः ।

विप्रादयो विचित्रैस्तु लिङ्गैः सन्तप्तदेहिनः ॥

हुतं नैव यथाकालमग्नौ हव्यमृगन्ततः ।

लिङ्गिनो वयमित्युच्चैरभिमानान्नराधमाः ॥

न दत्तं पर्वणि प्राप्ते कव्यं पित्रादितृप्तये ।

नाध्यापितं ब्रह्मयज्ञं सत्यलोकस्य सिद्धये ॥

नाग्निष्टोमं नाग्रयणं न संन्यासं कदाचन ।

करोति मनुजः कश्चित्सर्वे पाषण्डमाप्नुयुः ॥

विष्णुदासा वयञ्चेति वयमीशानलिङ्गिनः ।
 भैरवार्कगणेशानां देव्या भक्ताश्च केचन ॥
 केचित्कापालिकाचारा मद्यमांसाशिनः सदा ।
 एकस्यैव मतस्यापि भेदषट्कं समाश्रिताः ॥

एवं बहवश्चार्वाकमतसिद्धान्ताश्रिताः तत्स्वरूपमेव पर-
 मिति तदाचाराः सत्यशौचादिधर्मकर्मज्ञानरहिताः पशव इव द्वैत-
 वादिनः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणोपपुराणादिकलितकर्मज्ञानरूप-
 मार्गद्वयं परित्यज्य तृतीयपथा मूढतात्पर्येण हि विहिताविहि-
 तमविज्ञाय शुद्धाद्वैतविरोधिनः दुर्नीत्या श्रुत्यर्थविरुद्धं तात्पर्यं
 स्वीकृत्य सर्वे कुमतशीला बभूवुः ।

कर्त्ता त्वमीश जगतां मम केशवस्य
 तेजोभुगन्तसमये लयकर्तृ कत्वात् ।
 तस्मात्कुविप्रबलकुत्सितदुर्मतानां
 नाशाय चिन्तय समुद्धर वेदमार्गम् ॥

इति ब्रह्मणा प्रस्तुतः श्रीपरमेश्वरः सन्तुष्टान्तरः सन्निदमुवाच—

ब्रह्मन् यथासुखं गच्छ सन्तुष्टोऽस्मि तवोक्तितः ।
 शङ्कराचार्यनाम्नाहं सम्भवामि महीतले ॥
 यद्धितं तव विष्णोश्च तदेव स्थापयाम्यहम् ।
 मम भक्तावुभौ यस्मात्सत्यं नान्यद्विचिन्तय ॥
 मद्बिभूतिर्हरिस्त्वं हि चेन्द्रायष्टदिगीश्वराः ।
 वसवो द्वादशादित्या गन्धर्वाश्च मरुद्गणाः ॥

यक्षाः सिद्धास्तथा साध्या गरुडाः किन्नरादयः ।
 किमत्र बहुनोक्तेन सर्वं चेदं चराचरम् ॥
 मदङ्गभेदसञ्जातं लये मय्येव लीयते ।
 अहमेकोऽक्षरः कर्त्ता ध्रुवः शाश्वत एव च ॥
 आत्मा गुहाशयः सर्ववेदार्थप्रणवात्परः ।
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामद्वैतमुपाश्रय ॥
 इति सम्बोधितो ब्रह्मा प्रणिपत्य महेश्वरम् ।
 सगणः प्राप सत्याख्यं निजलोकमनन्यधीः ॥
 ततः सर्वात्मको देवश्चिदम्बरपुराश्रितः ।
 आकाशलङ्गनाम्ना तु विख्यातोऽभून्महीतले ॥
 तत्र विद्वन्महेन्द्रस्य कुले द्विजगणाश्रिते ।
 जातः सर्वज्ञनाम्ना तु कश्चिद् द्विजकुलेश्वरः ॥
 कामाक्षीति सती चाभूत्तस्य लक्ष्मणलक्षिता ।
 चिदम्बरेश्वरं ध्यात्वा तावुभौ प्रापतुः सुताम् ॥
 सा कुमारी सदा ध्यानसक्ताभूज्ज्ञानतत्परा ।
 विशिष्टेति च नाम्ना तु प्रसिद्धाभून्महीतले ॥
 तामष्टमेऽब्दे विप्राय शान्तायाद्भुतकर्मणे ।
 प्रददौ विश्वजिन्नाम्ने सर्वज्ञोऽस्याः पिता स्वयम् ॥
 सा सदा पतिमद्वैतं ध्यात्वाकाशात्मकं शिवम् ।
 तस्याराधनमत्युग्रमाचकार विवेकिनी ॥
 तादृशीमपि सन्त्यज्य ययौ विश्वजिदद्भुतम् ।
 अरण्यं तपसे कृत्वा मनो निश्चयतां गतम् ॥

तदाप्रभृति सा नारी चिदम्बरमहेश्वरम् ।
 तोषयामास पूजाभिर्ध्यानैरात्मगतैः सदा ॥
 स देवः सर्वपूर्णोऽपि तस्या वदनपङ्कजम् ।
 प्रविश्य विस्मितान् कुर्वन् जनानन्यान् समागतान् ॥
 महोग्रतेजसा जुष्टा विशिष्टाभूद्यथाम्बिका ।
 सर्वैः सम्पूजिता नित्यं पित्रादिभिरुपाश्रिता ॥
 अतीते मासि गर्भस्य वृद्धिरासीद्दिने दिने ।
 चिदम्बरेश्वरं कृत्वा यजमानं द्विजोत्तमाः ॥
 तृतीयादिषु मासेषु चक्रुः कर्माणि वेदतः ।
 प्राप्ते तु दशमे मासि विशिष्टागर्भगोलतः ॥
 प्रादुरासीन्महादेवः शङ्कराचार्य्यनामतः ।
 आसीत्तदा पुष्पवृष्टिर्देवसङ्घैः प्रचोदिता ।
 नेदुर्दुन्दुभयो दिव्याः स्वर्गे लोके चिरं सुखम् ॥

विचित्ररूपतेजोगुणगाम्भीर्यादियुक्तः शैशवेऽपि प्राकृत-
 मागधगोर्वाणादिसर्वभाषाकुशलः, सरस्वतीविलास इव सम-
 वर्त्तत । तृतीये वर्षे चैलकर्म, पञ्चमे वर्षे मौञ्जीबन्धं विध्युक्ति-
 तश्चक्रुर्विप्रौघाः । तदनु विद्यागुरुसमीपे सकृच्छ्रवणादेवाव-
 गतसर्वविद्याप्रपञ्चातीत इव, समज्ञानवशाज् जीवनमुक्त इव
 किलानालस्यादभवद् भगवान् श्रीमदाचार्यः । षड्दर्शनमूलः,
 इतिहासस्थाणुः, निगमशाखः, षडङ्गपल्लवः, सूत्रपुष्पः, मन्त्र-
 शलाटुः^१ ज्ञानपक्वफलः श्रीशङ्करकल्पवृक्ष आसीत् ।

१. शलाटुः = अपक्वफलम् ।

स्वर्गे यथा कल्पतरुस्तथा भूमौ हि शङ्करः ।

सुराणां भूसुराणाञ्च वाञ्छितार्थप्रदो गुरुः ॥

वेदे ब्रह्मसमस्तदङ्गनिचये गार्ग्योपमस्तत्कथा-

तात्पर्यार्थविवेचने गुरुसमस्तकर्मसंवर्यते ।

आसीजैमिनिरेव तद्वचनदपोद्वाधकन्दे^१ समो

व्यासेनैव मदीयसद्गुरुरसौ श्रीशङ्कराख्यः चित्तौ ॥

अद्वैतार्णवपूर्णचन्द्रमभिधापद्माटवीभास्करं

विद्वत्कोटिसमच्चिन्ताङ्घ्रियुगलं प्रद्वेषिकृत्तानलम् ।

हृद्यावद्यसमस्तवेदजनितप्रोद्यद्विवेकाङ्कुरं

स्विद्यद्वागमृतं परात्परगुरुं श्रीशङ्करं तं भजे ॥

अर्द्धेन्दुललाटः, पूर्णेन्दुमुखः, विशालवक्त्राः, आजानुबाहुः,
उन्नितम्बः, पीनोरुः, गूढगुल्फः, स्वल्पपादः, शोणनखः, कर-
पादमध्यस्थलेषु शङ्खचक्रादिचिह्नितः, शिरसि वामभागे त्रिशूल-
चिह्नं दक्षिणभागे त्वर्द्धचन्द्रचिह्नमेवमङ्कुरयेन साक्षाच्चिदम्बरे-
श्वर इव विराजमानः, समप्रमाणशरीरः, मौञ्जिदण्डाजिन-
तिलकधारणभिक्षाशनादिभिः शास्त्रविधिरेवमनुष्ठेय इति सर्व-
मर्थान् बोधयन् ।

शिष्यबोधनार्थमुपाध्यायानुज्ञावशाद् ब्रह्मासने चतुःषष्टि-
कलापरागके चतुर्दशविद्यामणिविराजिते सहस्रवेदप्रभादी-
पिते सूत्रेतिहासतन्तुविराजिते तापनीयागममन्त्रयन्त्रतन्त्रादि-

(१) तद्वचनदपोद्बोधकन्दे—इति पाठान्तरम् ।

षट्त्रिंशदङ्गुलोच्छ्रिते प्रागद्वौ बालभानुरिव, ब्रह्माण्डगोलकीले
ध्रुव इव, जनककृतद्वादशवार्षिके सत्रे याज्ञवल्क्य इव, परी-
क्षित्तरेन्द्रस्य ज्ञानबोधसमये शुक इव, मेरुमस्तके तपश्चर्याङ्गी-
कारोचितव्यास इव, रामकथाप्रदातृत्वकाले वाल्मीकिरिव,
भाष्योपदेशकाले पतञ्जलिरिव, देवानां शिष्यासमये सुरा-
चार्य इव, नारदोपदेशकाले ब्रह्मेव, धर्मराजस्य तत्त्वोपदेशकाले
श्रीकृष्ण इव, समासीनः श्रीशङ्कराचार्यगुरुरनेकशिष्याणां
निगमादिसर्वशास्त्रप्रपञ्चस्य सदुपदेशमाचकार ।

[आनन्दगिरिकृतशंकरविजयात्

१० — निवृत्तिर्नाम नगरी

जरा रुजा मृतिश्चेति खलता च कुरूपता ।
दरिद्रता दुर्भगता उद्दिष्टाः क्रमशो यथा ॥
एताश्चैवं विवर्गन्ते विपक्षक्षयमुच्चकैः ।
कुर्वाणा भवचक्रेऽत्र लोकपीडनतत्पराः ॥
प्रकर्षेणोदितं माम ! किमासां विनिवारकाः ।
लोकपाला न विद्यन्ते नगरेऽत्र नृपादयः ॥
विमर्शेनोदितं वत्स ! नैताः शक्या नृपादिभिः ।
निवारयितुमित्यत्र कारणं ते निवेदये ॥

ये केचिद्दीर्यभूयिष्ठाः प्रभवो भुवनोदरे ।

तेष्वपि प्रभवन्त्येताः सर्वेषु प्रसभं सदा ॥

सर्वत्र विचरन्तीनामासामुद्दामलीलया ।

गजानामिव मत्तानां नास्ति मल्लो जगत्त्रये ॥

स्वप्रयोजनवीर्येण विलसन्तीर्निर्दुःशम् ।

को नाम भुवने साक्षादेताः स्वलयितुं क्षमः ॥

प्रकर्षेणोक्तम् । माम ! तत्किं पुरुषेण न यतितव्यमेवामूषां निराकरणे ?

विमर्शेनोक्तम् । वत्स ! निश्चयतो निराकरणे न यतितव्यमेव । यतो न शक्यत एवावश्यंभाविनीनामासां निराकरणं कर्तुम् । विमृश्यकारी च पुरुषः कथमशक्येऽर्थे प्रवर्तते । न हि कर्मपरिणामकालपरिणतिस्वभावलोकस्थितिभवितव्यतादिसम्पूर्णकारणसामग्र्यबलप्रवर्तितानामवश्यमाविर्भवन्तीनाममूषामन्येषां वा कार्यविशेषाणां निराकरणे यतमानः पुरुषः प्रयासादृते कञ्चिदर्थं पुष्पाति ।

प्रकर्षः प्राह । माम ! पूर्वं भवता प्रत्येकमासां जरारुजादीनामपराण्येवान्तरङ्गबहिरङ्गाणि प्रवर्तकानि निर्दिष्टानि । तत्कथमिदानीं कर्मपरिणामादीनि प्रवर्तकत्वेनोच्यन्ते ?

विमर्शेनोक्तम् । तानि विशेषकारणानीति कृत्वा प्राधान्येनोक्तानि । परमार्थतस्तु यथानिर्दिष्टकर्मपरिणामादिकारणकलापव्यापारमन्तरेण न नयननिमेषोन्मेषमात्रमपि कार्यजातं किञ्चिज्जगति जायते ।

प्रकर्षः प्राह । माम् ! यद्येवं ततः पुरुषेण किमात्मनो निजवर्गीणस्य वामूरभ्यर्णवर्तिनीरापतन्तीरुपलक्ष्य न कर्तव्य एव कश्चिदासां निवारणोपायः ? किन्नान्वेषणीया एव वैद्यौषधमन्त्रतन्त्ररसायनचतुर्विधदण्डनीत्यादयः समुपस्थित-जरारुजामृत्यवादिनिर्घातनोपायाः ? किं सर्वथा पादप्रसारिकैवात्र श्रेयस्करी ? किमकिञ्चित्कर एव पुरुषो हेयोपादेयहानोपादाने ? ननु प्रत्यक्षविरुद्धमिदम्, यतः प्रवर्तन्त एव पुरुषा हिताहितयोरवाप्तिनिराकरणकामनया । प्रवृत्ताश्चोपाये प्राप्नुवन्ति हितमर्थं निराकुर्वन्ति चोपस्थितमभ्युपायत एवाहितमिति ।

विमर्शेनोक्तम् । वत्स ! विश्रब्धो भव मोक्षालतां यासीः । परामृश वचनैदंपर्यम् । निश्चयतो हि मयोक्तं यथा मा प्रवर्तिष्ट पुरुषः, व्यवहारतस्तु तत्प्रवृत्तिं को वारयति । पुरुषेण हि सर्वत्र पुरुषापराधमलः सदनुष्ठाननिर्मलजलेन चालनीयः । तदर्थं हि तत्प्रवृत्तिः । यतो नाकलयत्यसौ तदा भाविकार्यपरिणामं ततो व्यवहारतः सर्वहेयोपादेयहानोपादानसाधनं समाचरत्येव । किञ्च । चिन्तितञ्चानेन । यदुताहं न प्रवर्ते तथाप्यसावप्रवर्तमानो नासितुं लभते । यतः कर्मपरिणामादिकारणसामग्र्या वेतालाविष्ट इव हठात् प्रवर्तत एव । न चाकिञ्चित्करः पुरुषः । किं तर्हि स एव प्रधानः । तदुपकरणत्वात्कर्मपरिणामादीनाम् । न च पादप्रसारिका श्रेयस्करी । व्यवहारतः पुरुषप्रवृत्तेर्हिताहित-

निर्वर्तनापवर्तनक्षमत्वात् । निश्चयतस्तु निःशेषकारणकलाप-
 परिणामसाध्यत्वात् कार्याणाम् । अन्यथा पूर्वमाकलिते पुरुषेण
 वैपरीत्येन तु परिणते पश्चात् प्रयोजनेन विधेयौ न हर्षविषादौ ।
 समालम्बनीयो निश्चयाभिप्रायः । यथेत्यमेवानेन विधातव्य-
 मिति भावनया विधेयो मध्यस्थभावः । न चैतच्चिन्तनीयं
 यद्येवमहमकरिष्यं ततो नेत्यमभविष्यदिति । यतस्तथावश्यं-
 भाविनः कार्यस्य कुतोऽन्यथाकरणम् । नियता हि निश्च-
 याकूतेन नियतकारणसामग्रीजन्या च सकलकालं तथैवानन्त-
 केवलिज्ञानगोचरीभूता च समस्तापि जगति बहिरङ्गान्तरङ्ग-
 कार्यपर्यायमाला । सा यया परिपाठ्या व्यवस्थिता यैश्च
 कारणैराविर्भावनीया, तथैव परिपाठ्या तान्येव च कारणा-
 न्यासाद्याविर्भवति । कुतस्तस्यामन्यथाभावः । अतोऽतीत-
 चिन्ता मोहविलसितमेव । व्यवहारतोऽपि हितावाप्तयेऽहित-
 निषेधाय च प्रवर्तमानेन पुरुषेण सुपर्यालोचितकारिणा नानै-
 कान्तिकानात्यन्तिके तत्साधने भेषजमन्त्रतन्त्ररसायनदण्ड-
 नीत्यादौ महानादरो विधेयः; अपि त्वैकान्तिकात्यन्तिकं
 तत्साधनमन्वेषणीयम् । सर्वथा सदनुष्ठानोपायेन तत्र यातव्यं
 यत्रैते जरारुजादयः सर्वेऽप्युपद्रवा न प्रभवन्ति ।

प्रकर्षः प्राह । माम् ! कुत्र पुनरेते न प्रभवन्ति ।

विमर्शेनोक्तम् । अस्ति सन्नगरी रम्या निर्दृतिर्नाम विश्रुता ।

अनन्तानन्दसन्दोहपरिपूर्णा निरत्यया ॥

तस्यां न प्रभवन्त्येव संस्थितानामुपद्रवाः ।

जरारुजाद्याः सा यस्मात् सर्वोपद्रववर्जिता ॥
तस्याञ्च गन्तुकामेन सेव्याः सद्दीर्यवृद्धये ।
पुरुषेण सदा तत्त्वबोधश्रद्धानसत्क्रियाः ॥
ततो विवृद्धवीर्याणां तस्या मार्गेऽपि तिष्ठताम् ।
तनूभवन्ति दुःखानि वर्द्धते सुखपद्धतिः ॥

[उपमितिभवप्रपञ्चाख्यकथायाः

११—निर्वृतिनगरीमार्गः

अस्त्यत्र निर्वृतिर्लोके नगरी सुमनोहरा ।
सा च भुक्तेरतिक्रान्ता महामोहादिभूभुजाम् ॥
निर्द्वन्द्वानन्दसम्पूर्णा सततं निरुपद्रवा ।
एभिश्चाकर्णिता सर्वैः सालोकैः पुरवासिभिः ॥
ततो लोकायतं मुक्ता ये शेषपुरवासिनः ।
नगरं गन्तुमिच्छन्ति तामेते वत्स ! निर्वृतिम् ॥
तत्र नैयायिकैस्तावदेष कल्पितो निर्वृतिमार्गः । यदुत
प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादज -
ल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वपरिज्ञाना-
न्निःश्रेयसाधिगमः । तत्रार्थोपलम्भहेतुः प्रमाणम् । तच्च-
तुर्धा । तद्यथा । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ।
तत्र प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभि-

चारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् । तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानम् । तद्यथा पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोद्दृष्टञ्च । तत्र पूर्ववत्कारणात्कार्यानुमानम् । यथा मेघोन्नतेर्भविष्यति वृष्टिरिति । शेषवत्कार्यात्कारणानुमानम् । यथा विशिष्टान्नदीपूरदर्शनादुपरि वृष्टो देव इति । सामान्यतो दृष्टं नाम यथा देवदत्तादौ गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्य दिनकरेऽपि सा गतिपूर्विकैव समधिगम्यते । प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् । यथा गौस्तथा गवय इति । आप्तोपदेशः शब्द आगम इत्यर्थः । तदेवमिदं चतुर्विधं प्रमाणमभिहितम् ।

तथा आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् । किं स्यादित्यनवधारणात्मकः प्रत्ययः संशयः । किमयं स्थाणुः स्यादुत पुरुष इति । येन प्रयुक्तः प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् । अविप्रतिपत्तिविषयापन्नो दृष्टान्तः । सिद्धान्तश्चतुर्विधः । तद्यथा सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः, अभ्युपगमसिद्धान्तश्चेति । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ।

संशयादूर्ध्वं भवितव्यताप्रत्ययस्तर्कः । यथा भवितव्यमत्र स्थाणुना पुरुषेण वेति । संशयतर्काभ्यामूर्ध्वं निश्चयतः प्रत्ययो निर्णयः । यथा पुरुष एवायं स्थाणुरेव वा ।

तिस्रः कथा वादजल्पवितण्डाः । तत्र शिष्याचार्ययोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेणाभ्यासख्यापनाय वादकथा । विजिगीषुणा सार्धं छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ।

स एव प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा । अनैकान्तिकादयो हेत्वाभासाः । नवकम्बलो देवदत्त इत्यादि च्छलम् । दूषणाभासास्तु जातयः ।

निग्रहस्थानानि पराजयवस्तूनि । तद्यथा प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमप्रतिज्ञानमप्रतिभा कथावित्तेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासश्चेति निग्रहस्थानानि ।

तदेते प्रमाणादयः षोडश पदार्था नैयायिकदर्शनसमासः ॥

वैशेषिकैः पुनरयं वत्स ! परिकल्पितो निर्वृतिनगरीगमनमार्गः । यदुत द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां षण्णां पदार्थानां तत्त्वपरिज्ञानान्निश्रेयसाधिगमः । सा हि निर्वृतिर्निःश्रेयसरूपा । तत्र पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मान इति नव द्रव्याणि । रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगशब्दाः पञ्चविंशतिर्गुणाः । उत्त्पेणमवत्त्पेणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति पञ्च कर्माणि । सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च । तत्र परं सत्तालक्षणम् । अपरं द्रव्यत्वादीति । नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः । अयुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानां यः सम्बन्ध इहप्रत्ययहेतुः स सम-

वायः । लैङ्गिकप्रत्यक्षे द्वे एव प्रमाणे । इति वैशेषिकदर्शन-
समासार्थः ॥

सांख्यैस्तु वत्स निजबुद्ध्या परिकल्पितोऽयं निर्वृतिनगर्याः
पन्थाः । यदुत पञ्चविंशतितत्त्वपरिज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ।
तत्र त्रयो गुणाः सत्त्वं रजस्तमश्च । तत्र प्रसादलाघवप्रस-
वानभिष्वङ्गाद्वेषप्रतीतयः कार्यं सत्त्वस्य । शोषतापभेदस्तम्भो-
र्द्वैगापद्वेषाः कार्यं रजसः । वरणसादनबीभत्सदैर्न्यगौरवाणि
तमसः कार्यम् । ततः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः ।
सैव प्रधानमित्युच्यते । प्रकृतेश्च महानाविर्भवति । बुद्धि-
रित्यर्थः । बुद्धेश्चाहङ्कारः । ततोऽहङ्कारादेकादशेन्द्रियाणि ।
तद्यथा पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्ररूपाणि,
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थलक्षणानि, मन-
श्चाविर्भवति । तथा तत एवाहङ्कारात्तमेवाहुलात्पञ्चतन्मा-
त्राणि स्पर्शरसरूपगन्धशब्दलक्षणान्याविर्भवन्ति । तेभ्यश्च
पृथिव्यादीनि पञ्च महाभूतानि । तदेषा चतुर्विंशतितत्त्वा-
त्मिका प्रकृतिः । तथा परः पुरुषश्चैतन्यस्वरूपः । स चानेको
जन्ममरणकरणानां नियमदर्शनाद्धर्मादिषु प्रवृत्तिनानात्वाच्च ।
प्रकृतिपुरुषयोश्चोपभोगार्थः संयोगः पङ्ग्वन्धयोरिव । उपभो-
गश्च शब्दाद्युपलम्भो गुणपुरुषान्तरोपभोगश्च । प्रत्यक्षा-
नुमानागमाः प्रमाणानीति सांख्यदर्शनसंक्षेपार्थः ॥

बौद्धैः पुनर्भद्र ! परिकल्पितेयं निर्वृतिनगरीवर्तनी । यदुत
द्वादशायतनानि । तद्यथा । पञ्चेन्द्रियाणि पञ्च शब्दादयो

मनो धर्मायतनञ्च । धर्मास्तु सुखादयो विज्ञेयाः । प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव प्रमाणे इति बौद्धदर्शनसमासार्थः ॥

अथवा वैभाषिकसौत्रान्तिकयोगाचारमाध्यमिकभेदा-
च्चतुर्विधा बौद्धा भवन्ति । तत्र वैभाषिकमतमिदम् । यदुत
क्षणिकं वस्तु । तद्यथा । जातिर्जनयति, स्थितिः स्थापयति,
जरा जर्जरयति, विनाशो नाशयति । तथात्मापि तथाविध
एव पुद्गलश्चासावभिधीयते ॥

सौत्रान्तिकमतं पुनरिदम् । रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः
सर्वशरीरिणामेते पञ्च स्कन्धा विद्यन्ते । न पुनरात्मा । त
एव हि परलोकगामिनः । तथा क्षणिकाः सर्वे संस्काराः
स्वलक्षणं परमार्थतः । अन्यापोहः शब्दार्थः । सन्तानोच्छेदे
मोक्ष इति ॥

योगाचारमतन्निवदम् । विज्ञानमात्रमिदम्भुवनम् । न
विद्यते बाह्यार्थः । वासनापरिपाकतो नीलपीतादिप्रतिभासाः ।
आलयविज्ञानं सर्ववासनाधारभूतम् । आलयविज्ञानविशुद्धि-
रेव चापवर्ग इति ॥

माध्यमिकदर्शने तु सर्वशून्यमिदम् । स्वप्नोपमः प्रमाण-
प्रमेयप्रविभागः । मुक्तिस्तु शून्यतादृष्टिस्तदर्थं शेषभावना ॥

॥ इति बौद्धविशेषाणां मतसंक्षेपार्थः ॥

लोकायतैः पुनर्वत्स ! सा निवृत्तिनगरी नास्तीति प्रख्या-
पितं लोकायते । अमी ब्रुवते । नास्ति निवृत्तिर्नास्ति जीवो
नास्ति परलोको नास्ति पुण्यं नास्ति पापमित्यादि । किं तर्हि

पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानि । तत्समुदाये शरीरेन्द्रिय-
विषयसंज्ञा । तेभ्यश्चैतन्यं मद्याङ्गेभ्यो मदशक्तिवत् । जल-
बुद्बुदवज्जीवाः । प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्या प्रीतिः पुरुषार्थः । स च
काम एव नान्यो मोक्षादिः । तस्मान्नान्यत् पृथिव्यादिभ्यस्त-
त्त्वमस्ति दृष्टहान्यदृष्टकल्पनासम्भवादिति । प्रत्यक्षमेव चैकं
प्रमाणमिति लोकायतमतसमासः ॥

मीमांसकानां पुनरेष मार्गः । यदुत वेदपाठानन्तरं
धर्मजिज्ञासा कर्तव्या । यतश्चैवं ततस्तस्य निमित्तपरीक्षा ।
निमित्तञ्च चोदना । यत उक्तम् । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ।
चोदना च क्रियायां प्रवर्तकं वचनमाहुर्यथाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्ग-
काम इत्यादि । तेन धर्मो लक्ष्यते । नान्येन प्रमाणेन ।
प्रत्यक्षादीनां विद्यमानोपलम्भनत्वादिति । प्रत्यक्षानुमानशब्दे-
पमानार्थापत्त्यभावाः षट् प्रमाणानीति मीमांसकमतसमासः ॥

अमीभिः पुनर्वत्स ! विवेकमहापर्वतारूढैरप्रमत्तत्वशिखर-
स्थितैर्जैनपुरनिवासिभिर्जैनलोकैरयं दृष्टो निवृत्तिनगरीगमन-
मार्गः । यदुत जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् । तत्र
सुखदुःखज्ञानादिपरिणामलक्षणो जीवः । तद्विपरोतस्त्वजीवः ।
मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः । स
आस्रवः । आस्रवकार्य बन्धः । आस्रवविपरोतः संवरः । संवर-
फलं निर्जरा । निर्जराफलं मोक्ष इत्येते सप्त पदार्थाः । तथा
विधिप्रतिषेधानुष्ठानपदार्थाविरोधश्च । अत्र जैनदर्शने स्वर्ग-
केवलार्थिना तपोध्यानादि कर्तव्यम् । सर्वे जीवा न हन्तव्या

इति वचनात् । सततसमितिगुप्तिशुद्धा क्रिया । असम्पन्नो
योग इति वचनात् । उत्पादविगमध्रौव्ययुक्तं सत् । एकं
द्रव्यमनन्तपर्यायमर्थ इति । प्रत्यक्षपरोक्षे द्वे एव प्रमाणे । इति
जैनमतस्य दिग्दर्शनमात्रम् ॥

[उपमितिभवप्रपञ्चाख्यकथायाः ।

१२—अगस्त्याश्रमवर्णनम् ।

तस्याञ्च (विन्ध्याटव्याम्) दण्डकारण्यान्तःपाति,
सकलभुवनविख्यातम्, उत्पत्तिक्षेत्रमिव भगवतो धर्मस्य;
सुरपति-प्रार्थना-पीत-सकल-सागर-सलिलस्य, मेरुमत्सरा-
दम्बरतल-प्रसारित-शिरः-सहस्रेण दिवसकर-रथ-गमन-पथमप-
नेतुमभ्युद्यतेन अवगणित-सकलसुर-वचसा विन्ध्यगिरिणाऽप्यनु-
ल्लङ्घिताज्ञस्य, जठरानल-जीर्ण-वातापिदानवस्य, सुरासुर-मुकुट-
मकरपत्र^१-कोटि-चुम्बित-चरण-रजसो, दक्षिणाशा-वधू-मुख-
विशेषकस्य, सुरलोकादेकहुङ्कारनिपातित-नहुष-प्रकटप्रभावस्य
भगवतो महामुनेरगस्त्यस्य भार्यया लोपामुद्रया स्वयमुपर-
चितालवालकैः करपुट-सलिल-सेक-संवर्द्धितैः सुतनिर्विशेषैरुप-
शोभितं पादपैः ;

१ मकरपत्राणि स्वर्णनिर्मिता मकराकृतिपद्माः ।

तत्पुत्रेण च गृहीतव्रतेनाषाढिना? पवित्र-भस्म-विरचित-
त्रिपुण्ड्रकाभरणेन कुशचीवरवाससा मौञ्ज-मेखलाकलितमध्येन
गृहीत-हरित-पर्ण-पुटेन? प्रत्युटजमटता भित्तां दृढदस्युनाम्ना
पवित्रोक्तम्, अतिप्रभूतेध्माहरणाच्च यस्येध्मवाह इति पिता
द्वितीयं नाम चकार ;

दिशि दिशि शुकहरितैश्च कदलीवनैः श्यामलीकृत-परि-
सरम्, सरिता च कलसयोनि-परिपीत-सागर-मार्गानुगतयेव
बद्ध-वेणिकया गोदावट्या परिगतमाश्रमपदमासीत् ।

यत्र च दशरथवचनमनुपालयन्नुत्सृष्टराज्यो दशवदन-
लक्ष्मी-विभ्रम-विरामो रामो महामुनिमगस्त्यमनुचरन् सह
सीतया लक्ष्मणोपरचित-रुचिर-पर्णशालः पञ्चवट्यां कञ्चित्
कालं सुखमुवास । चिरशून्येऽद्यापि यत्र शाखा-निलीन-निभृत-
पाण्डु-कपोतपङ्क्तयो लग्नतापसाग्निहोत्र-धूमराजय इव लक्ष्यन्ते
तरवः । बलिकर्म-कुसुमान्युद्धरन्त्याः सीतायाः करतलादिव
संक्रान्तो यत्र रागः स्फुरति लताकिसलयेषु । यत्र च पीतोद्-
गीर्ण-जलनिधि-जलमिव मुनिना निखिलमाश्रमोपान्तवर्त्तिषु विभ-
क्तं महाहृदेषु । यत्र च दशरथ-सुत-निशित-शर-निकर-निपात-
निहत-रजनीचर-बल-बहुल-रुधिर-सिक्त-मूलमद्यापि तद्रागाविद्ध-
निर्गत-पलाशमिवाभाति नवकिसलयमरण्यम् ।

१ गृहीतव्रतेन ब्रह्मचर्यव्रतधारिणा । आषाढः पलाशदण्डोऽस्यास्तीति
तेन ।

२ भिक्षान्नस्थापनार्थं गृहीतं हरितपर्णनिर्मितं पुटकं येन तेन ।

अधुनापि यत्र जलधरसमये गम्भीरमभिनव-जलधर-निवह-
निनादमाकर्ष्य भगवतो रामस्य त्रिभुवनविवरव्यापिनश्चापघो-
षस्य स्मरन्तो न गृह्णन्ति शष्प-कवलमजस्रमश्रुजल-लुलित-दीन-
दृष्टयो वीक्ष्य शून्याः^१ दश दिशो जराजर्जरितविषाणकोटयो
जानकीसंवर्द्धिता जीर्णमृगाः । यस्मिन्ननवरतमृगया-निहत-
शेष-वनहरिण-प्रोत्साहित इव कृतसीताविप्रलम्भः कनकमृगो
राघवमतिदूरं जहार । यत्र मैथिलीवियोगदुःखदुःखितौ दश-
वदन-विनाश-पिशुनौ चन्द्रसूर्याविव कबन्ध^२प्रस्तौ समं राम-
लक्ष्मणौ त्रिभुवनभयं महच्चक्रतुः । अत्यायतश्च यस्मिन् दश-
रथ-सुत-शर-निपातितो योजनबाहो^३र्बाहुरगस्त्यप्रसादनागत-
नहुषाजगर-कायशङ्कामकरोदृषिजनस्य । जनकतनया च भर्त्रा
विरहविनोदनार्थमुटजाभ्यन्तरलिखिता यत्र रामनिवासदर्शनो-
त्सुका पुनरिव धरणीतलादुल्लसन्ती वनचरैरद्याध्यालोक्यते ॥

[कादम्बर्याः

१३—पम्पासरोवरवर्णनम्

तस्य चैवंविधस्य सम्प्रत्यपि प्रकटोपलक्ष्यमाण-पूर्ववृत्तान्त-
स्यागस्त्याश्रमस्य नातिदूरे जलनिधि-पान-कुपित-वरुणोत्साहितेन

१ शून्या रामलक्ष्मणसीतारहिताः ।

२ कबन्धेन दनुकबन्धेन राहुणा च ।

३ दनुकबन्धस्य ।

अगस्त्यमत्सरात्^१ तदाश्रमसमीपवर्त्यपर इव वेधसा महाजल-
निधिरुत्पादितः, प्रलयकाल-विघटिताष्ट दिग्भाग-सन्धिबन्धं
गगनतलमिव भुवि निपतितम्, आदिवराह-समुद्धृत-धरामण्डल-
स्थानमिव सलिलपूरितम्;

अनवरत-मज्जदुन्मद-शबरकामिनी-कुचकलस-लुलित-जलम्,
उत्फुल्ल-कुमुद-कुवलय-कह्लारम्^२, उन्निद्रारविन्द-मधुबिन्दु-बद्ध-
चन्द्रकम्, अलिकुल-पटलान्धकारित-सौगन्धिकम्, सारसित^३.
समद-सारसम्, अम्बुरुह-मधुपान-मत्त-कलहंस-कामिनी-कृत-
कोलाहलम्, अनेक-जलचर-पतङ्गशत-सञ्चलन-चलित-वाचाल-
वीचिमालम्, अनिलोल्लासित-कल्लोल-शिशिर-शीकरारब्ध-
दुर्द्दिनम्;

अशङ्कितावतीर्णाभिरम्भः-क्रीडारागिणीभिः स्नानसमये
वनदेवताभिः केशपाशकुसुमैः सुरभीकृतम्, एकदेशावतीर्ण-
मुनिजनापूर्यमाण-कमण्डलु-कल-जलध्वनि-मनोहरम्, उन्मिष-
दुत्पल-वन-मध्यचारिभिः सवर्णतया रसितानुमेयैः कादम्बकद-
म्बकै^४रासेवितम्, अभिषेकावतीर्ण-पुलिन्दराज-सुन्दरी-कुच-
चन्दनधूलिधवलित-तरङ्गम्, उपान्त-जात-कैतकी-रजःपटल-

१ अगस्त्यं प्रति मत्सरात् ।

२ कुमुदानि श्वेतोत्पलानि, कुवलयानि नीलोत्पलानि, कह्लाराणि
रक्तोत्पलानि ।

३ सारसिताः सशब्दाः ।

४ कादम्बकदम्बकैः कलहंसगणैः ।

बद्ध-कूल-पुलिनम्, आसन्नाश्रमागत-तापस-क्षालितार्द्र-वल्कल-
कषाय^१-पाटल-तट-जलम्, उपतट-विटपि-पल्लवपुटानिल-
वीजितम् ;

अविरल-तमाल-वीथिकान्धकारिताभिः, बालिनिर्वासितेन
सञ्चरता प्रतिदिनमृष्यमूकवासिना सुग्रीवेणावलुप्त-फल-लघु-
लताभिः, उदवासि-तापसानां देवतार्चनोपयुक्त-कुसुमाभिः,
उत्पतज्जलचर-पतङ्ग-पक्षपुट-विगलित-जलबिन्दु-सेक - सुकुमार-
किसलयाभिः, लता-मण्डपतल-शिखण्डिमण्डलारब्ध-ताण्ड-
वाभिः, अनेक-कुसुम-परिमल-वाहिनीभिर्वनदेवताभिः श्वासवा-
सिताभिरिव वनराजिभिरुपरुद्धतीरम् ;

अपरसागरशङ्किभिः सलिलमादातुमवतीर्णैर्जलधरैरिव बह-
लपङ्कमलिनैर्वनकरिभिरनवरतमापीयमानसलिलम्, अगाधम-
नन्तमप्रतिमम् अपां निधानं पम्पाभिधानं पद्मसरः ॥

[कादम्बर्याः

१४—जावाल्याश्रमवर्णनम्

अनतिदूरमिव गत्वा दिशि दिशि सदासन्निहित-कुसुम-
फलैः, ताल-तिलक-तमाल-हिन्ताल-वकुल-बहुलैः, एला-लताऽऽ-
कुलित-नारिकेल-कलापैः, आलोल-लोघ्र-लवली-लवङ्ग-पल्लवैः,

१ कषायैर्निर्यासैः ।

उल्लसच्चूत-रेणु-पटलैः, अलि-कुल-भङ्गार-मुखर-सहकारैः,
 उन्मद-कोकिल-कुल-कलालाप-कोलाहलिभिः, उत्फुल्ल-केतकी-
 कुसुम-मञ्जरीरजः-पुञ्जपिञ्जरैः, पूगोलता-दोलाधिरूढ-वनदेवतैः,
 तारकावर्षमिवाधर्म-विनाश-पिशुनं कुसुम-निकरमनिल-चलितम-
 नवरतमतिधवलमुत्सृजद्भिः, संसक्तपादपैः, काननैरूपगूढम् ;

अचकित-प्रचलित-कृष्णसार-शत-शबलाभिः, उत्फुल्लस्थल-
 कमलिनी-लोहिनीभिः, मारीच-मायामृगावलून-प्ररूढ-वीरुह-
 लाभिः, दाशरथि-चाप-कोटि-क्षत-कन्द-गर्त्त-विषमित-तलाभिः,
 दण्डकारण्य-स्थलीभिरुपशोभितप्रान्तम् ;

आगृहीत-समित्-कुश-कुसुम-मृद्भिः अध्ययन-मुखर-शिष्या-
 नुगतैः सर्वतः प्रविशद्भिः मुनिभिरशून्योपकण्ठम् ;

उत्कण्ठित-शिखण्डि-मण्डल-श्रूयमाण - जलकलस - पूरण-
 ध्वानम् ;

अनवरताज्याहुति-प्रीतैश्चित्रभानुभिः^१ सशरीरमेव मुनि-
 जनममरलोकं निनीषुभिः उद्धूयमान-धूम-लेखाच्छलेनावध्य-
 मान-स्वर्ग-मार्ग-गमन-सोपान-सेतुमिवोपलक्ष्यमाणम् ;

आसन्नवर्त्तिनीभिः, तपोधनसम्पर्कादिवापगतकालुष्याभिः,
 तरङ्ग-परम्परा-संक्रान्त-रविविम्बपङ्क्तिभिः तापसदर्शनागत-
 सप्तर्षि-माला-विगाह्यमानाभिरिव, अतिविकच-कुमुदवनमृषि-
 जनमुपासितुमवतीर्णं ग्रहगणमिव निशासूद्रहन्तीभिर्दीर्घिकाभिः
 परिवृतम् ;

१ दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनोयरूपैरग्निभिः ।

अनिलावनमित-शिखराभिः प्रणम्यमानमिव वनलताभिः,
अनवरतमुक्तकुसुमैरभ्यर्च्यमानमिव पादपैः, आबद्ध-पल्लवाञ्ज-
लिभिः उपास्यमानमिव विटपैः ;

उटजाजिर-प्रकीर्णशुष्यच्छयामाकम्, उपसंगृहीतामलक-
लवली-लवङ्ग-कर्कन्धू-कदली-लकुच-चूत-पनस-तालफलम्, अध्य-
यन-मुखर-वटुजनम्, अनवरत-श्रवण-गृहीत-वषट्कार-वाचाल-
शुककुलम्, अनेक-सारिकोद्घुष्यमाण-सुब्रह्मण्यम्, अरण्य-
कुक्कुटोपभुज्यमान-वैश्वदेव-बलिपिण्डम्, आसन्न-वापी-कलहंस-
पोत-भुज्यमान-नीवारबलिम्, एणो-जिह्वा-पल्लवोपलिह्यमान-
मुनिबालकम्, अग्निकार्यार्द्धदग्ध-सिमसिमायमान-कुश-समित्-
कुसुमम्, उपलभग्न-नारिकेल-रस-स्निग्ध-शिलातलम्, अचिर-
लुण्ण-बलकल-रस-पाटल-भूतलम्, रक्तचन्दनोपलिप्तादित्यमण्डल-
निहित-करवीरकुसुमम्, इतस्ततो विचित्र-भस्मलेखालङ्कृत-मुनि-
जन-भोजन-भूमिभागम्, परिचित-शाखामृग-कराकृष्ट-यष्टि-
निष्काशमान-प्रवेश्यमान-जरदन्ध-तापसम् ;

इभ-करभकाद्धोपभुक्त-पतितैः सरस्वती-भुजलता-विगलितैः
शङ्खवलयैरिव मृणाल-शकलैः कल्माषितम्^१, ऋषिजनार्थमेण-
कैर्विषाण-शिखरोत्खन्यमान-विविध-कन्दमूलम्, अम्बुपूर्ण-पुष्कर-
पुटैर्वनकरिभिरापूर्यमाण-विटपालबालकम्, ऋषिकुमारकाकृष्य-
माण-वनवराह-दंष्ट्रान्तराल-लग्नशालूकम्, उपजातपरिचयैः
कलापिभिः पक्षपुटपवन-सन्धुद्यमाण-मुनिहोम-हुताशनम् ;

१ कल्माषितम् = विचित्रीकृतम् ।

आरब्धामृत-चरु^१-चारु-गन्धम्, अर्धपक्व-पुरोडाश-पुण्य-परिमलामोदितम्, अविच्छिन्नाज्यधाराहुति-हुतभुग्युङ्कार-मुख-रितम्, उपचर्यमाणातिथिवर्गम्, पूज्यमान-पितृ-दैवतम्, अर्च्य-मान-हरि-हर-पितामहम्, उपदिश्यमान-श्राद्धकल्पम्, व्याख्या-यमान-यज्ञविद्यम्, आलोच्यमानधर्मशास्त्रम्, पठ्यमानविविध-पुस्तकम्, विचार्यमाण-सकल-शास्त्रार्थम् ;

आगम्यमाणपर्णशालम्, उपलिप्यमानाजिरम्, उपमृज्य-मानोटाभ्यन्तरम्, आबध्यमानध्यानम्, साध्यमान-मन्त्रम्, अभ्यस्यमान-योगम्, उपह्रियमाणवनदेवताबलिम्, निर्वर्त्यमान-मौञ्जमेखलम्, प्रक्षाल्यमान-बलकलम्, उपसंगृह्यमाण-समिधम्, संस्क्रियमाण-कृष्णाजिनम्, गृह्यमाण-गवेधुकम्, शोष्यमाण-पुष्करबीजम्, ग्रथ्यमानाक्षमालम्, गृह्यमाणत्रिपुण्ड्रकम्, न्यस्य-मान-वेत्रदण्डम्, आपूर्यमाणकमण्डलम् ;

अदृष्टपूर्वं कलिकालस्य, अपरिचितमनृतस्य, अश्रुतपूर्वमन-ङ्गस्य, अब्जयोनिमिव त्रिभुवनवन्दितम्, असुरारिमिव प्रकटित-वराह-नरसिंहरूपम्, सांख्यमिव कपिलाधिष्ठितम्, मथुरोप-वनमिव बलावलीढ-दर्पित-धेनुकम्^२, उदयनमिवानन्दित-वत्सकुलम्, किम्पुरुषाधिराज्यमिव मुनिजन-गृहीत-कलसाभिधि-

२ अमृतचरुः = धृतसंयुक्तचरुः ।

१ धेनवो नवप्रसूता गावः, धेनुको धेनुकनामासुरः । धेनुकासुरः कृष्णेन हत इति भागवतम् ।

च्यमानद्रुमम्^१, निदाघसमयावसानमिव आसन्न-जलप्रपातम्,
जलधरसमयमिव वन-गहन-मध्य-सुख-सुप्त-हरिम्, हनूमन्तमिव
शिला-शकल-प्रहार-सञ्चूर्णिताक्षास्थि-सञ्चयम्^२, खाण्डववि-
नाशोद्यतार्जुनमिव प्रारब्धाग्निकार्यम् ;

सुरभि-विलेपन^३धरमपि सतताविर्भूतधूमगन्धम्, मातङ्ग-
कुला^४ध्यासितमपि पवित्रम्, उल्लसित-धूमकेतु-शतमपि प्रशा-
न्तोपद्रवम्, परिपूर्ण-द्विजपति^५-मण्डल-सनाथमपि सदासन्नि-
हित-तरुगहनान्धकारम् ;

अतिरमणीयमपरमिव ब्रह्मलोकमाश्रममपश्यम् ।

यत्र च मलिनता हविर्धूमेषु न चरितेषु, मुखरागः शुकेषु
न कोपेषु, तीक्ष्णता कुशाग्रेषु न स्वभावेषु, चञ्चलता कदली-
दलेषु न मनःसु, चक्षूरागः कोकिलेषु न परकलत्रेषु, कण्ठग्रहः
कमण्डलुषु न सुरतेषु, मेखलाबन्धो^६ व्रतेषु नेर्व्याकलहेषु,
स्तनस्पर्शो होमधेनुषु न वनितासु, पक्षपातः कृकवाकुषु न

१ द्रुमा वृक्षाः, द्रुमो नाम राजा च । पुरा किल मुनिभिः किन्नर-
राज्ये द्रुमोऽभिषिक्त इति श्रूयते ।

२ अक्षाणां विभीतकफलानाम्, अस्थिसञ्चयो मध्यवर्ती कठिनांशः ।
अक्षस्य अक्षनामकरावणपुत्रस्य अस्थिसञ्चयश्च ।

३ सुरभि सुगन्धि विलेपनमङ्गरागयोग्यं चन्दनादिकम् । सुरभेर्गोः
विलेपनं गोमयं च ।

४ मातङ्गकुलेन चण्डालसमूहेन, गजसमूहेन च ।

५ द्विजपतिः = चन्द्रो ब्राह्मणश्च ।

६ मेखलाबन्धः = मौञ्जीबन्धनं खड्गमुष्टिधारणं च ।

विद्याविवादेषु, भ्रान्तिरनलप्रदक्षिणेषु न शास्त्रेषु, वसुसङ्कीर्तनं दिव्यकथासु न तृष्णासु, गणना रुद्राक्ष-वलयेषु न शरीरेषु, मुनिबालनाशः^१ क्रतुदीक्षया न मृत्युना, रामानुरागो रामायणेन न यौवनेन, मुखभङ्ग-विकारो जरया न धनाभिमानेन ।

यत्र च महाभारते शकुनिवधः, पुराणे वायुप्रलपितम्, वयःपरिणामे द्विजपतनम्, उपवनचन्दनेषु जाड्यम्, अग्नीनां भूतिमत्त्वम्, एणकानां गीत-श्रवणव्यसनम्, शिखण्डिनां नृत्यपक्षपातः, भुजङ्गमानां भोगः^२, कपीनां श्रीफलाभिलाषः, मूलानामधोगतिः ।

[कादम्बर्याः]

१५—सन्ध्या-वर्णनम्

अनेन च समयेन परिणतो दिवसः । स्नानोत्थितेन मुनिजनेनार्घविधिमुपपादयता यः क्षितितले दत्तः तमम्बरतलगतः साक्षादिव रक्तचन्दनाङ्गरागं रविरुदवहत् । ऊर्ध्वमुखैरर्क-बिम्ब-विनिहितदृष्टिभिरूष्मपैस्तपोधनैरिव परिपीयमान-तेजःप्रसरो विरलातपस्तनिमानमभजत् । उद्यत्सप्तर्षि-सार्थ-स्पर्श-परिजिही-

१ बालनाशः = केशादिच्छेदनं शिशुमृत्युश्च ।

२ भोगः शरीरं स्रक्चन्दनादिसंभोगश्च ।

र्षयेव^१ संहृतपादः^२ पारावत-पाद-पाटल-रागो रविरम्बरतलाद-
लम्बत । आलोहितांशुजालं जलशयन-मध्यगतस्य मधु-रिपोर्वि-
गलन्मधुधारमिव नाभि-नलिनं प्रतिमागतमपराण्वे सूर्यमण्डल-
मलद्यत । विहाय धरातलमुन्मुच्य च कमलिनी-वनानि
शकुनय इव दिवसावसाने तरुशिखरेषु पर्वताग्रेषु च रवि-
किरणाः स्थितिमकुर्वत । आलग्नलोहितातपच्छेदा मुनि-
भिरालम्बित-लोहित-वल्कला इवाश्रमतवरवः क्षणमदृश्यन्त ।

अस्तमुपगते च भगवति सहस्रदीधितावपराण्व-तटात्
उल्लसन्ती विद्रुमलतेव पाटला सन्ध्या समदृश्यत । यस्या-
माबध्यमानध्यानम्, एकदेश-दुह्यमान-होमधेनु-दुग्ध-धारा-
ध्वनि-मनोहरम्, अग्निहोत्र-वेदि-विप्रकीर्यमाण-हरित्कुशम्^३,
ऋषिकुमारिकाभिरितस्ततो वित्तिप्यमाण-दिग्देवतार्चन-बलि-
सिक्थक^४माश्रमपदमभवत् । क्वापि विहृत्य दिवावसाने
लोहिततारका तपोवनधेनुरिव कपिला परिवर्त्तमाना सन्ध्या
मुदितैस्तपोधनैरदृश्यत । अचिरप्रोषिते च सवितरि शोकवि-
धुरा कमल-मुकुल-कमण्डलु-धारिणी हंस-सितदुकूल-परिधाना

१ जगत्पूज्यानां सप्तर्षीणां चरणेन (किरणैः) स्पर्शो न भवे-
दिति भावः ।

२ पादः किरणश्चरणश्च ।

३ कुशानां निक्षेपो होमीयास्तरणार्थम् ।

४ बलिसिक्थः उपहाररूपमन्नम् ।

मृणाल-धवल-यज्ञोपवीतिनी मधुकर-मण्डलाक्षवलयमुद्रहन्ती
कमलिनी दिनपति-समागमव्रतमिवाचरत् ।

अपरसागराम्भसि पतिते दिवसकरे तत्पतन-वेगोत्थित-
मम्भःसीकरनिकरमिव तारागणमम्बरमधारयत् । अचिराच्च
सिद्धकन्यकाविक्षिप्त-सन्ध्यार्चन-कुसुमशबलमिव तारकितं विय-
दराजत । क्षणेन चोन्मुखेन मुनिजनेनोर्ध्व-विप्रकीर्णैः प्रणामाञ्ज-
लिसलिलैः प्रक्षाल्यमान इवागलदखिलः सन्ध्यारागः ।

क्षयमुपगतायाञ्च सन्ध्यायां तद्विनाश-दुःखिता कृष्णा-
जिनमिव विभावरी तिमिरोद्गममभिनवमवहत् । अपहाय
मुनिहृदयानि सर्वमन्यदन्धकारतां तिमिरमनयत् ।

क्रमेण च रविरस्तंगत इत्युदन्तमुपलभ्य जातवैराग्योऽ-
धौत-दुकूल-वल्कल-धवलाम्बरः सतारान्तःपुरः^२, पर्यन्तस्थित-
तनु-तिमिरतमाल-वनलेखम्, सप्तर्षिमण्डलाध्युषितम्, अरुन्ध-
तीसञ्चरण-पवित्रम्, उपहिताषाढम्^३, आलक्ष्यमाणमूलम्,
एकान्तस्थित-चारु-तारकमृगम्, अमरलोकाश्रममिव गगनतलम-
मृतदीधितिरध्यतिष्ठत् । चन्द्राभरणभृतस्तारका-कपाल-शकलाल-
ङ्कृतादम्बरतलात् त्र्यम्बकोत्तमाङ्गादिव गङ्गा सागरमापूरयन्ती
हंस-धवला धरण्यामपतज्ज्योत्स्ना । हिमकर-सरसि विकच-

१ वैराग्यं वैतृष्यं विशिष्टो रागश्च ।

२ सतारं सज्येतिरन्तःपुरं हृदयमध्यं यस्य सः । पद्मे तारा नक्षत्रा-
ण्येवान्तःपुराणि तैः सह ।

३ आषाढा दण्डाः । आषाढे पूर्वाषाढोत्तराषाढे नक्षत्रे च ।

पुण्डरीक-सिते चन्द्रिकाजलपान-लोभादवतीर्णो निश्चलमूर्त्ति-
रमृतपङ्क-लग्न इवाद्दृश्यत हरिणः । तिमिर-जलधर-समयाप-
गमानन्तरम् अभिनव-सित-सिन्दुवार-कुसुम-पाण्डुरैरण्णवागतैः-
रगाह्यन्त हंसैरिव कुमुद-सरांसि चन्द्रपादैः । विगलितसकलो-
दयरागं रजनिकर-बिम्बमम्बरापगावगाह-धौत-सिन्दूरमैरावत-
कुम्भस्थलमिव तत्क्षणमलक्ष्यत ॥

[कादम्बर्याः

१६—उज्जयिनी-वर्णनम्

अस्ति सकल-त्रिभुवन-ललामभूता, प्रसवभूमिरिव कृत-
युगस्य, आत्मनिवासोचिता भगवता महाकालाभिधानेन भुवन-
त्रय-सर्ग-स्थिति-संहार-कारणेन प्रमथनाश्रेणापरेव पृथिवी
समुत्पादिता, द्वितीय-पृथिवी-शङ्कया च जलनिधिनेव रसातल-
गभीरेण परिखा-वलयेन परिवृता, पशुपति-निवास-प्रीत्या च
गगन-परिसरोल्लेखि-शिखरमालेन कैलासगिरिणेव सुधासितेन
प्राकारमण्डलेन परिगता, प्रकट-शङ्ख-शुक्ति-मुक्ता-प्रवाल-मरकत-
मणिराशिभिश्चामीकर-चूर्ण-सिकता-निकर-निचितैरायामिभिर-
गस्त्य-परिपीत-सलिलैः सागरैरिव महाविपणिपथैरुपशोभिता,

१ अर्णवैभ्यः सागरेभ्य आगतैः । पद्मे समुद्रानपि प्राप्तैः ।

२ गङ्गाधीश्वरेण शंकरेण ।

सुरासुर-सिद्ध-गन्धर्व-विद्याधरोरगाध्यासिताभिश्चित्रशालाभिर-
नवरतोत्सवावलोकन-कुतूहलादम्बरतलादवतीर्णाभिर्दिव्यविमा-
नपङ्क्तिभिरिवालङ्कृता, मथनोद्धत^१ दुग्ध-धवलित-मन्दर-
द्युतिभिः कनकमयामल-कलश-शिखरैरनिल-दोलायित-सित-
ध्वजैरुपरि-पतदभ्रगङ्गैरिव तुषारगिरि-शिखरैरमरमन्दिरैर्विराजित-
शृङ्गाटका^२;

सुधावेदिकोपशोभितोदपानैर^३नवरत-चलित-जल-वटी-यन्त्र-
सिच्यमान-हरितोपवनान्धकारैः केतकी-धूलि-धूसरैरुपशल्यकै^४-
रुपशोभिता, मद-मुखर-मधुकर-पटलान्धकारितनिष्कुटा^५,
स्फुरदुपवन-लता-कुसुम-परिमल-सुरभि-समीरणा;

रणित-सौभाग्यघण्टैरालोहितांशुकपताकैराबद्ध-रक्तचामरै-
र्विद्रुममयैः प्रतिभवनमुच्छ्रितैर्मकराङ्कितैः मदन-यष्टि-केतुभिः
प्रकाशित-मकरध्वज-पूजा, सततप्रवृत्ताध्ययन-ध्वनि-धौत-कल्मषा,
स्तिमितमुरज-रव-गम्भीर-गर्जितेषु सलिल-सीकरा^६सार-रचित-
दुर्दिनेषु पर्यस्त-रविकिरण-रचित-सुर-चाप-चारुषु धारागृहेषु
मत्त-मयूर-मण्डलैर्मण्डलीकृत-शिखण्डैस्ताण्डवव्यसनिभिराबध्य-

१ उद्धतैरुत्थितैः ।

२ 'शृङ्गाटकचतुष्पथे' इत्यमरः ।

३ उदपानं कूपः ।

४ 'ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्' इत्यमरः ।

५ निष्कुटो गृहारामः ।

६ सलिलसीकराणां जलयन्त्रनिःसृतजलविन्दूनाम् ।

मान-केकारव-कोलाहला, विकच-कुवलय^१-कान्तैरुत्फुल्ल-
कुमुद^२-धवलोदरैरनिमिष-दर्शनरमणीयैराखण्डललोचनैरिव सह-
स्रसंख्यैरुद्भासिता सरोभिः, अविरल-कदली-वन-कलिताभि^३र-
मृत-फेनपुञ्ज-पाण्डुराभिर्दिशि दिशि दन्तवलभिकाभि^४र्ध-
वलीकृता, यौवन-मदमत्त-मालवी-कुच-कलस-क्षुभित-सलिलया
भगवतो महाकालस्य शिरसि सुर-सरित्मालोक्य समुपजातेर्ष्य-
येव सतताबद्ध-तरङ्गभ्रूकुटीलेखया खमिव क्षालयन्त्या शिप्रया
परिक्षिप्ता;

सकल-भुवन-ख्यात-यशसा हरजटा-चन्द्रेणैव कोटिसारेण,
मैनाकेने^५षाविदित-पक्षपातेन, मन्दाकिनी-प्रवाहेणैव प्रकटित-
कनक-पद्मराशिना, स्मृतिशास्त्रेणैव सभावसथ-कूप-प्रपाराम-
सुरसदन-सेतु-यन्त्र-प्रवर्तकेन, मन्दरेणैवोद्धृतसमस्तसागर-रत्न-
सारेण, संगृहीत-गारुडेनापि^६ भुजङ्ग^७भीरुणा, खलो^८-पजीवि-
नापि प्रणयिजनोपजीव्यमानविभवेन, वीरेणापि विनयवता,

१ कुवलयैर्नीलोत्पलैः ।

२ कुमुदैः श्वेतोत्पलैः ।

३ कदलीनां पताकानां वनेन समूहेन कलिताभिराकीर्णाभिः ।

४ गजदन्तनिर्मिताभिश्चन्द्रशालाभिरुपरिगतक्षुद्रगृहैरित्यर्थः ।

५ पुरा किल इन्द्रद्वारा सकलपर्वतानां पक्षच्छेदकाले हिमालयपुत्रो
मैनाकः पलायमानः समुद्रेऽमज्जदिति पौराणिकी वार्ता ।

६ गारुडं विषाचिकित्साशास्त्रं मरकतमणिश्च ।

७ 'भुजङ्गः पिङ्गसर्पयाः ।' इति कोशः ।

८ खलो दुर्जनो नवीनधान्यस्थापनेस्थलं च ।

प्रियंवदेनापि सत्यवादिना, अभिरूपेणापि स्वदारसन्तुष्टेन,
अतिथिजनाभ्यागमार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेन, कामार्थपरे-
णापि धर्मप्रधानेन, महासत्त्वेनापि परलोक^१भीरुणा, सकल-
विज्ञान-विशेषविदा, वदान्येन, दक्षेण, स्मितपूर्वाभिभाषिणा,
परिहास-पेशलेन, उज्ज्वलवेशेन, शिञ्जिताशेषदेशभाषेण, वक्रोक्ति-
निपुणेन, आख्यायिकाख्यान-परिचयचतुरेण, सर्वलिपिज्ञेन,
महाभारत-पुराण-रामायणानुरागिणा, बृहत्कथा-कुशलेन,
द्युतादि-कला-कलाप-पारगेण, श्रुतरागिणा, सुभाषित-व्यसनिना,
प्रशान्तेन, सुरभिमास-मारुतेनेव सततदक्षिणेन^२, हिमगिरि-
काननेनेवान्तःसरलेन, लक्ष्मणेनेव रामाराधन-निपुणेन, शत्रु-
घ्नेनेवाविष्कृत-भरत^३-परिचयेन, दिवसेनेव मित्रानुवर्तिना,
बौद्धेनेव सर्वास्तिवाद^४-शूरेण, सांख्यागमेनेव प्रधानपुरुषो^५-
पेतेन, जिनधर्मेणेव जीवानुकम्पिना, विलासिजनेनाधिष्ठिता;

सशैलेव प्रासादैः, सशाखानगरेव महाभवनैः, सकल्प-
वृत्तेव सत्पुरुषैः, दर्शित-विश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः, सन्ध्येव पद्म-

१ परलोकः शत्रुजनो जन्मान्तरं च ।

२ सततोदारचित्तेन, सर्वदा दक्षिणदिश आगतेन च ।

३ भरतः केकयीपुत्रः, भरतमुनिप्रणीतं नाट्यशास्त्रं च ।

४ सर्वे पदार्था बाह्या आभ्यन्तराश्च वस्तुतो विद्यन्ते इत्येष हि बौद्धेषु
केषाञ्चिद्वादिनां सिद्धान्तः । उज्जयिन्यामपि क्रेतुः प्रश्नावसरे
सर्वेषां विक्रेयवस्तूनामस्तिवाद आसीत् ।

५ प्रधानपुरुषैः श्रेष्ठमानवैः, प्रधानेन प्रकृत्या पुरुषेण च ।

रागानुरागिणी^१, अमराधिप-मूर्तिरिव मखशतानलधूम-पूता,
पशुपति-लास्यक्रीडेव सुधाधवलाट्टहासा^२, वृद्धेव जातरूपक्षया^३,
गरुडमूर्तिरिवाच्युतस्थिति-रमणीया, प्रभातवेलेव प्रबुद्धसर्व-
लोका, शवर-वसतिरिवावलम्बित-चारुचामर-नागदन्त-धवल-
गृहा, शेषतनुरिव सदासन्न-वसुधाधरा, जलधि-मथनवेलेव
महाघोष-पूरित-दिगन्तरा, प्रस्तुताभिषेकभूमिरिव सन्निहित-
कनक-घटसहस्रा, गौरीव महासिंहासनोचितमूर्तिः, अदिति-
रिव देवकुल-सहस्रसेव्या, महावराह-लीलेव दर्शितहिरण्याक्ष-
पाता, आस्तीकतनुरिव आनन्दित-भुजङ्गलोका^४, हरिवंशकथेव
अनेक-बाल-क्रोडा-रमणीया, प्रकटाङ्गनोपभोगाप्यखण्डित-
चरित्रा, रक्तवर्णापि^५ सुधा-धवला, अवलम्बित-मुक्ता-कलापापि
विहार^६भूषणा, बहुप्रकृतिरपि स्थिरा, विजितामरलोक-द्युतिर-
वन्तीषूजयिनी नाम नगरी ।

यस्यामुत्तुङ्ग-सौधोत्सङ्ग-सङ्गीतसङ्गिनीनाम् अङ्गनानामति-
मधुरेण गीतरवेणाकृष्यमाणाधौमुख-रथतुरङ्गः पुरःपर्यस्त-रथ-

१ अनुरागो रक्तिमा ।

२ अट्टानामट्टालिकानां हासः प्रकाशः । अट्टहासो महाहास्यं च ।

३ क्षया गृहाणि, क्षयो विनाशश्च ।

४ भुजङ्गलोको विटजनः सर्पगणश्च । पुरा किल भगवानास्तीकः
सर्पकुलविनाशोद्यतं जनमेजयस्य सर्पसत्रं प्रार्थनया निवारितवानिति महा-
भारतकथात्रानुसंधेया ।

५ रक्तवर्णा, अनुरक्तब्राह्मणादिवर्णा च ।

६ विगतहाराणि भूषणानि बौद्धालयाश्च ।

पताका-पटः कृतमहाकाल-प्रणाम इव प्रतिदिनं लक्ष्यते गच्छन् दिवसकरः ।

यस्याञ्च सन्ध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु, प्रारब्ध-नीलकमलिनीपरिमण्डला इव मरकत-वेदिकासु, गगनतल-प्रसृता इव वैदूर्यमणिभूमिषु, तिमिर-पटल-विघटनोद्यता इव कृष्णागुरु-धूम-मण्डलेषु, अभिभूत-तारकापङ्क्तय इव मुक्ता-प्रालम्बेषु^१ विकच-कमल-चुम्बिन इव नितम्बिनी-मुखेषु, प्रभातचन्द्रिका-मध्यपतिता इव स्फटिकभित्ति-प्रभासु, गगन-सिन्धु-तरङ्गावलम्बिन इव सितपताकांशुकेषु, पल्लविता इव सूर्यकान्तोपलेषु, राहुमुखकुहरप्रविष्टा इवेन्द्रनीलवातायन-विवरेषु विराजन्ते रविगभस्तयः ।

यस्याञ्चानुपजात - तिमिरत्वादविघटित - चक्रवाकमिथुना व्यर्थीकृतसुरतप्रदोषाः सञ्जातमदनानलदिग्दाहा इव यान्ति कामिनीनां भूषण-प्रभाभिर्वालातपपिञ्जरा इव रजन्यः ।

याञ्च सन्निहित-विषमलोचनामनवरतमतिमधुरो रतिप्रलाप इव प्रसर्पन् मुखरीकरोति मकरकेतु-दाह-हेतुभूतो भवन-कलहंस-कोलाहलः ।

यस्याञ्च निशि निशि पवनविलोलैः दुकूलपल्लवैरुल्ल-सद्भिर्मालवी-मुख-कमल-कान्ति-लज्जितस्येन्दाः कलङ्कमिवापन-यन्तो दूरप्रसारित-ध्वज-भुजाः प्रासादाः लक्ष्यन्ते ।

१ लम्बमानमुक्ताकलापेषु ।

२ विस्तृतपताकापटैः ।

यस्याञ्च सौध-शिखर-शायिनीनां पश्यन् मुखानि पुर-
सुन्दरीणां मदनपरवश इव पतितः प्रतिमाच्छलेन लुठति बहल-
चन्दन-जल-सेक-शिशिरेषु मणिकुट्टिमेषु मृगलाञ्छनः ।

यस्याञ्च निशावसाने प्रबुद्धस्य तारतरमपि पठतः पञ्जर-
भाजः शुकसारिकासमूहस्याभिभूत-गृहसारस-स्वरामृतेन विस्ता-
रिणा विलासिनी-भूषणरवेणाविभाव्यमानाः व्यर्थाभवन्ति
प्रभात-मङ्गलगोतयः ।

यस्याञ्चानिवृत्तिः^१ मणिदोपानाम्, तरलता हारलतानाम्,
अस्थितिः सङ्गीतसुरजध्वनीनाम्, द्वन्द्ववियोग^२श्चक्रनान्नाम्,
वर्णपरीक्षा कनकानाम्, अस्थिरत्वं ध्वजानाम्, मित्रद्वेषः कुमु-
दानाम्, कोषगुप्तिरसीनाम् ।

किं बहुना, यस्यां सुरासुर-चूडामणि-मरीचिचय-चुम्बित-
चरणनखमयूखो निशित-त्रिशूल-दारितान्धक-महासुरः, गौरी-
नूपुर-कोटि-घृष्टशेखर-चन्द्रशकलः, त्रिपुरभस्म-रजःकृताङ्गरागः,
मकरध्वज-ध्वंस-विधुरया रत्या प्रसादयन्त्या प्रसारित-कर-
युगल-विगलित-वलय-निकराच्चिर्तचरणः, प्रलयानल-शिखा-
कलाप-कपिल-जटाभार-भ्रान्त-सुरसिन्धुः, अन्धकारिर्भगवान्
उत्सृष्ट-कैलास-वास-प्रोतिर्महाकालाभिधानः स्वयं प्रतिवसति ।

[कादम्बर्याः

१ अनिर्वाणता, विषयेभ्योऽनुपरमश्च ।

२ दम्पतीविरहः ।

१७—प्रभातवर्णनम्

एकदा^१ तु प्रभातसन्ध्यारागलोहिते गगने च कमलिनी-
मधुरक्त-पक्षसम्पुटे वृद्धहंस इव मन्दाकिनीपुलिनादपर-जल-
निधि-तटमवतरति चन्द्रमसि, परिणत-रङ्गु-रोम-पाण्डुनि व्रजति
विशालतामाशाचक्रवाले, गज-रुधिर-रक्त-हरिसटा-लोहिनीभिः
प्रतप्त-लाल्पिक-तन्तु-पाटलाभिरायामिनीभिः अशिशिरकिरण-
दीधितिभिः पद्मरागशलाकासम्मार्जनीभिरिव समुत्सार्यमाणे
गगनकुट्टिमकुसुमप्रकरे तारागणे, सन्ध्यामुपासितुमुत्तराशाव-
लम्बिनि मानससरस्तीरमिवावतरति सप्तर्षिमण्डले,

तटगत-विधटित-शुक्ति-सम्पुट-विप्रकीर्णमरुणकर-प्रेरणाधो-
गलितमुडुगणमिव मुक्ताफलनिकरमुद्रहति धवलितपुलिनमु-
दन्वति पूर्वतरे,

तुषारबिन्दुवर्षिणि विबुद्धशिखिकुले विजृम्भमाणकेशरिणि
करिणीकदम्बक-प्रबोध्यमान-समदकरिणि क्षपाजल-जड-केसरं
कुसुमनिकरमुदयगिरि-शिखरस्थितं सवितारमिवोद्दिश्य पल्ल-
वाञ्जलिभिः समुत्सृजति कानने,

रासभ-रोम-धूसरासु वनदेवताप्रासादानां तरुणां शिखरेषु
पारावतमालायमानासु धर्मपताकास्विव समुन्मिषन्तोषु तपो-
वनाग्निहोत्रधूम्रलेखासु,

१ प्रसङ्गनिर्देशः—वैशम्पायननामा शुकः शूद्रकस्य राज्ञः पुरस्तात्
स्ववृत्तान्तवर्णनप्रसङ्गे शबरमृगयामुपवर्णयन् प्रभातकालं वर्णयति ।

अवश्यायशीकरिणि लुलितकमलवने रति-खिन्न-शवर-सीम-
न्तिनी-स्वेदजलकणापहारिणि वनमहिष-रोमन्थ-फेनबिन्दुवाहि-
नि चलित-पल्लव-लता-लास्योपदेश-व्यसनिनि विघटमान-कमल-
षण्ड-मधु-शीकरासार-वर्षिणि कुसुमामोदतर्पितालिजाले निशाव-
सानजातजडिम्नि मन्दमन्दसञ्चारिणि प्रवाति प्राभातिके
मातरिश्वनि,

कमलवन-प्रबोध-मङ्गलपाठकानाम् इभगण्डडिण्डिमानां
मधुलिहां कुमुदोदरेषु घटमान-दलपुट-निरुद्धपत्तसंहतीनामुच्च-
रत्सु हुङ्कारेषु,

प्रभातशिशिर-मारुताहतमुत्तप्त-जतुरसाश्लिष्ट-पद्ममालमिव
सशेषनिद्राजिह्विततारं चक्षुरुन्मीलयत्सु शनैः शनैरूषरशय्या-
धूसर-क्रोड-रोमराजिषु वनमृगेषु,

इतस्ततः सञ्चरत्सु वनचरेषु विजृम्भमाणे श्रोत्रहारिणि
पम्पासरःकलहंसकोलाहले, समुल्लसति नर्तितशिखण्डिमण्डले
मनोहरे वनगजकर्णतालशब्दे,

क्रमेण च गगनतलमवतरतो दिवसकरवारणस्यावचूल^१चा-
मरकलाप इवोपलक्ष्यमाणे मञ्जिष्ठारागलोहिते किरणजाले,

शनैः शनैरुदिते भगवति सवितरि, पम्पासरःपर्यन्ततरु-
शिखर-सञ्चारिणि अध्यासित-गिरि-शिखरे दिवसकरजन्मनि
हृततारे पुनरिव कपीश्वरे^२ वनमभिपतति बालात्पे,

१ अवचूलोऽवनताग्रभागः ।

२ सुग्रीवे । तस्य सूर्याज्जन्मन उपाख्यानं रामायणे द्रष्टव्यम् ।

स्पष्टे जाते प्रत्यूषसि, न चिरादिव दिवसाष्टमभागभाजि
स्पष्टभासि भास्वति भूते,

प्रयातेषु यथाभिमतानि दिगन्तराणि शुककुलेषु, कुलाय-
निलीन-निभृत-शुक-शावक-सनाथेऽपि निःशब्दतया शून्य इव
तस्मिन् वनस्पतौ, स्वनीडावस्थित एव ताते, मयि? च शैशवाद-
सञ्जातबले समुद्भिद्यमानपक्षपुटे तातसमीपवर्तिनि कोटरगते,
सहसैव तस्मिन् महावने संत्रासितसकलवनचरः सरभसस-
मुत्पतत्पतत्रिपक्षपुटसन्ततः भीतकरिपोत-चीत्कारपीवरः प्रच-
लित-मत्तालिकुल-क्वणितमांसलः परिभ्रमदुद्घोण-वन-वराह-
रव-वर्धरः गिरिगुहा-सुप्त-प्रबुद्धसिंहनादोपवृंहितः कम्पयन्निव
तरून् भगोरथावतार्यमाण-गङ्गाप्रवाह-कलकल-बहलो भीत-
वनदेवताकर्णितो मृगयाकोलाहलध्वनिरुदचरत् ।

[कादम्बर्याः]

१८—आर्यावर्त्तवर्णनम्

अस्ति समस्तविश्वम्भराभोगभास्वल्ललामलीलायमानः,
समानः सेव्यतया नाकलोकस्य, ग्राम्यकविकथाबन्ध इव नीर-
सस्यमनोहरः, भीम इव भारतालङ्कारभूतः, कान्ताकुचमण्डल-

१ मयि च वैशम्पायननामके शुकै ।

स्पर्श इवाग्रणीः सर्वविषयाणाम्, अनधोतव्याकरण इवादृष्ट-
प्रकृतिनिपातोपसर्गः^१ लोपवर्णविकारः,

पशुपतिजटाबन्ध इव विकसितकनककमलकुवलयोच्छलि-
तरजःपुञ्जपिञ्जरितहंसावतंसया प्रचुरचलच्चकोरचक्रवाक-
कारण्डवमण्डलीमण्डिततीरया भगीरथभूपालकीर्तिपताकया
स्वर्गगमनसोपानवीथीयमानरिङ्गत्तरङ्गया गङ्गया पुण्यसलिलैः
प्लावितश्चन्द्रभागा^२लंकृतैकदेशश्च,

सारः सकलसंसारचक्रस्य, शरण्यः पुण्यकारिणाम्,
आरामो रामणीयकदलीवनस्य, धाम धर्मस्य, आस्पदं सम्प-
दाम्, आश्रयः श्रेयसाम्, आकरः साधुव्यवहाररत्नानाम्,
आचार्यभवनमार्यमर्यादोपदेशानामार्यावर्तो नाम देशः ।

यस्मिन्ननवरतधर्मकर्मोपदेशशान्तसमस्तव्याधिव्यतिकराः पु-
रुषायुषजीविन्यः सकलसंसारसुखभाजः प्रजाः । तथा हि
कुष्ठयोगो गान्धिकापणेषु, स्फोटप्रवादो वैयाकरणेषु, सन्निपात-
स्तालेषु, ग्रहसंक्रान्तिः^३ज्योतिःशास्त्रेषु, भूतविकारवादः सांख्येषु,
क्षयस्तिथिषु, गुल्मवृद्धिर्वनभूमिषु, गलग्रहो मत्स्येषु, गण्ड-
कोत्थानं पर्वतवनभूमिषु, शूलसम्बन्धश्चण्डिकायतनेषु दृश्यते
न प्रजासु ।

१ उपसर्गो धनापहारादिरुपद्रवः । उपसर्गाः प्रादयः ।

२ चन्द्रभागया नद्या चन्द्रखण्डेन च ।

३ ग्रहाणां सूर्यादीनां मेपादिराशौ संक्रान्तिः । ग्रहो बन्धनं तस्य
संक्रान्तिश्च ।

यत्र च^१तुरगोपशोभिताः सङ्ग्रामा इव ग्रामाः, तुङ्गसकल-
भवनाः^२ सर्वत्र नगा इव नगरप्रदेशाः, सदाचरणमण्डनानि
नूपुराणीव पुराणि, सदानभोगाः^३ प्रभञ्जना इव जनाः, प्रिया-
लपनसाराणि^४ यौवनानीव वनानि, विटपिहिता^५श्चेटिका
इव वाटिकाः, निर्वृति^६स्थानानि सुकलत्राणीवेक्षुक्षेत्रसत्राणि^७,
जलाविलक्षणाः^८ पशुपुरुषा इवाप्रमाणास्तडागभागाः, कुपित-
कपिकुलाकुलिता लङ्केश्वरकिङ्करा इव भग्नकुम्भकर्णधनस्वापाः^९
कूपाः, पीवरोधसः सरित इव गावः, सतीव्रतापदोषाः सूर्य-
द्युतय इव कुलस्त्रियः ।

यत्र च मनोहारिसारसद्वन्द्वा^{१०}स्तत्पुरुषेण द्विगुना चाधि-
ष्ठिताः कादम्बरीगद्यबन्धा दृश्यमानबहुव्रीहयः केदाराः ।

१ संग्रामपक्षे 'च' इति छेदनीयम् ।

२ नगपक्षे — तुङ्गैः पुंनागैरुपलक्षितं, कलभैरिभडिम्भैश्च सहितं
वनं यत्र ।

३ वायुपक्षे — सर्वदानभोगाः इत्यर्थः ।

४ वनपक्षे — प्रियालं राजादनं पनसं च इत्युति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

५ विटपिभ्यो हिताः, विटैः पिहिता वेष्टिताश्च ।

६ निर्वृतिः सुखं, वृतेरभावश्च ।

७ सत्राणि दानशालाः ।

८ तडागभागाः — जलाविला जलार्थिभिः सदा सेव्यतया जलपि-
च्छिलाः क्षणाः अवतारादितीरप्रदेशा यत्र । पशुपुरुषास्तु जडा विल-
क्षणा व्यपेतशास्त्राः । यद्वा अवि-लक्षणाः ।

९ कूपपक्षे — स्फुटितघटकण्डाः, घनाः प्रचुराः स्वाः आपः येषु ।

१० सारस-द्वन्द्वाः, सार-सद्वन्द्वाः इति च च्छेदः ।

किं बहुना ।

नोस्ति सा नगरी यत्र न वापी न पयोधरा^१ ।

दृश्यन्ते न च यत्र स्त्रो नवापीनपयोधरा ॥

अपि च

भवन्ति फाल्गुने मासि वृक्षशाखा विपल्लवाः ।

जायन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपल्लवाः ॥

यत्र सौराज्यरञ्जितमनसः सकलसमृद्धिवर्द्धितमहोत्सव-
परम्परारम्भनिर्भराः, सततमकुलीनं कुलीनाः^२, प्राप्तविमानम-
प्राप्तविमानभङ्गाः^३, कतिपयवसु^४विराजितमनेकवसवः^५, समु-
पहसन्ति स्वर्गवासिनं जनं जनाः ।

कथं चासौ स्वर्गान्न विशिष्यते ।

यत्र गृहे गृहे गौर्यः स्त्रियः, महेश्वरो लोकः, सश्रीका हरयः,
पदे पदे धनदाः सन्ति लोकपालाः । केवलं न सुराधिपो^६
राजा । न च विनायकः कश्चित् ।

१ पयःप्रधाना भूमिः ।

२ कुलीना अभिजाताः । पक्षे कुः पृथ्वी तस्यां लीनाः ।

३ विमानः तिरस्कारः ।

४ वसवोऽष्टौ ।

५ वसु धनम् ।

६ सुराधिप इन्द्रः । पक्षे—अधिपिबतीति अधिषः । सुराया
अधिषः सुराधिपः ।

यत्र च लतासम्बन्धः कलिकोपक्रमश्च पादपेषु दृश्यते न पुरुषेषु ।

यत्र चमरक^१वार्ता परमहिमो^२पघातश्च तुहिनाचलस्थ-
लोषु श्रूयते न प्रजासु ।

यश्च नीतिमत्पुरुषाधिष्ठितोऽप्यनीतिः^३, सवटोऽप्यवट^४-
सङ्कुलः, कारूपयुतो^५ऽप्यगत रूपशोभः ।

यत्र च गुरुव्यतिक्रमं न च त्रराशयः, मात्राकलहं लेख-
शालिकाः, मित्रोदयद्वेषमुलूकाः, अपत्यत्यागं कोकिलाः, बन्धु-
जीव^६विघातं ग्रीष्मदिवसाः कुर्वन्ति न जनाः ।

किं बहुना ।

देशः पुण्यतमोद्देशः कस्यासौ न प्रियो भवेत् ।

युक्तोऽनुक्रोशसम्पन्नै^७र्योजनैरिव यो जनैः ॥

[नलचम्पवाः

१ चमरका गोविशेषाः । पक्षे च मरक (मरको मरणबाहुल्यम्)
इति च्छेदः ।

२ पर-महिम, परम-हिम इत्येवं च च्छेदः ।

३ ईतिरूपद्रवः ।

४ अवटः कृपादिगर्ताः ।

५ कारवः शिल्पिनः, तैरुपयुतः । पक्षे कारूपं कुत्सितमीषद्वा रूपम् ।

६ बन्धुजीवं बन्धूकम् । पक्षे बन्धुजीवा बान्धवाः ।

७ अनुक्रोशेन कृपया संपन्नैर्जनैः । पक्षेऽनुक्रोशे संपन्नैः अन्नजल-
तृणादिभिः समृद्धैर्योजनैः ।

१६ — निषधानगरीवर्णनम्

तस्य^१ विषयस्य मध्ये निषधो नामास्ति जनपदः प्रथितः ।

तत्र पुत्री पुरुषोत्तमनिवासयोग्यास्ति निषधेति ॥

जननीतिमुदितमनसा सततं सुस्वामिना कृतानन्दा ।

सा नगरी नगतनया गौरीव मनोहरा भाति^२ ॥

यस्यामभ्र लिहेन्द्रनीलशाल^३ शिखरसहस्रनिःसृतांशुजालवा-
लशाद्वलाङ्कुराग्रप्रासलालसाः स्खलन्तः खे खेदयन्ति मध्येदिनं
सादिनं रविरथतुरङ्गमाः ।

यस्यां च स्फटिकमणिशिलानिबद्धभवनप्राङ्गणगतासु सञ्चर-
द्गृहिणीचरणालक्तकपदपङ्क्तिषु पतन्ति निर्मलसलिलाभ्यन्तर-
तरत्तरुणारुणकमलकाङ्क्षया मुग्धमधुपपटलानि ।

यस्यां च विविधमणिनिर्मितवासभवनभव्यभित्तिषु स्वच्छासु
स्वां छायामवलोकयन्त्यः कृतापरस्त्रीशङ्काः कथमपि प्रत्या-
नीयन्ते प्रियैः प्रियतमाः ।

यस्याञ्च दिव्यदेवकुलालङ्कृताः स्वर्गाः इव मार्गाः, सततम-
पांसुवसनाः सागरा इव नागराः, समत्तवारणानि^४ वनानीव

१ तस्य आर्यावर्तस्य ।

२ जन-नीति, पक्षे जननी इति । न गतनया, पक्षे नग-तनया ।
सुस्वामिना सुप्रभुणा, शोभनेन स्कन्देन च । मनोहरा रम्या, पक्षे
मनसि हरो यस्याः ।

३ शालः प्राकारः ।

४ मत्तवारणोऽपाश्रयो मत्तभश्च ।

भवनानि, सुरसेनान्विताः स्वर्गभूपा इव कूपाः, अधिकन्धरोद्देश-
मुद्रासयन्तो हारा इव विहाराः ।

यस्यां च बहुलक्षणाः^१ सुधावन्तो^२ दृश्यन्तेऽन्तः प्रचुराः
प्रासादाः बहिश्च वारणेन्द्राः । सुशोभितरङ्गाः^३ समालो-
क्यन्तेऽन्तः संगीतशाला बहिश्च क्रीडाकमलदीर्घिकाः । बहु-
धान्य^४निरुद्धाः कथमप्यभिगम्यन्तेऽन्तः पण्यस्त्रियो बहिश्च
क्षेत्रभूमयः । नानाशुकविभूषणाः^५ शोभन्तेऽन्तः सभा बहिश्च
सहकारवनराजयः । ससौगन्धिक^६प्रसारा विराजन्तेऽन्तर्वि-
षण्यो बहिश्च सलिलाशयाः ।

किं बहुना

भूमयो बहिरन्तश्च नानारामोप^७शोभिताः ।

कुर्वन्ति सर्वदा यत्र विचित्रवयसां^८ मुदम् ॥

१ बहुल-क्षणाः (क्षणो भूमिका), बहु-लक्षणा इति च च्छेदः ।

२ सुधायुक्ताः, पक्षे सुष्ठु धावन्तः ।

३ सुशोभित-रङ्गाः सुशोभि-तरङ्गाश्च ।

४ बहुधा अन्य-(अन्यैर्विष्टैः), पक्षे बहु-धान्य- ।

५-आशुकवि-भूषणाः, पक्षे-शुक-विभूषणाः ।

६ सुगन्धीनि द्रव्याणि पण्यमेषां ते सौगन्धिका वणिजः, कह्ला-
राणि च ।

७ आरामै रामाभिश्च ।

८ रम्यवयसां यूनां, विविधपक्षिणां च ।

यस्यां च भक्त^१भाजो देवतायतनेषु देवताः सन्निधाना^२
दृश्यन्ते हृष्टेषु वणिग्जनाः । अक्षरसावधानाः कविगोष्ठीषु
कवयो विलोक्यन्ते द्यूतस्थानेषु द्यूतकाराः । कान्तारागप्रियाः
करिणो राजद्वारेषु सञ्चरन्ति वेश्याङ्गणेषु भुजङ्गाः ।

यस्यां च चतुरुदधिवेलाविराजितसकलधराचक्रचूडामणौ
मणिकर्मनिर्मितरम्यहर्म्यतया सुरपतिपुरीपराभवकारिण्याम्—
अव्ययभावो व्याकरणोपसर्गेषु न धनिनां धनेषु । दानविच्छि-
त्ति^३रुन्माद्यत्करिकपोलमण्डलेषु न त्यागिगृहेषु । भोगभङ्गो
भुजङ्गेषु न विलासिलोकेषु । स्नेहक्षयो रजनिविरामविरमत्प्र-
दीपपात्रेषु न प्रतिपन्न^४जनहृदयेषु । कूट^५प्रयोगो गीततान-
विशेषेषु न व्यवहारेषु । वृत्तिकलहो वैयाकरणच्छात्रेषु न
स्वामिश्रुत्येषु ।

किं बहुना

त्रिदिवपुरसमृद्धिस्पर्द्धया भान्ति यस्यां
सुरसदनशिखाग्रेष्वाग्रहग्रन्थिनद्धाः ।

१ भक्तो भक्तिमान् । भक्तं चान्नम् ।

२ संनिधानं नैकट्यम् । सम्यङ्निधिश्च ।

३ मदशोभा, त्यागविच्छेदश्च ।

४ प्रतिपन्नानि परस्परप्रतीतानि ।

५ गीतस्य ताना द्विविधाः । एके कूटाख्याः पञ्चत्रिंशत् । अन्ये च
शुद्धाख्याश्चतुर्दश ॥ कूटं कपटं च ।

नभसि पवनवेल्लत्पल्लवैरुल्लसद्भिः

परममिह वहन्त्यो वैभवं वैजयन्त्यः^१ ॥

अपि च

चार्वा सदा सदाचारसज्जसज्जनसेविता ।

नगरी न गरीयस्या सम्पदा सा विवर्जिता ॥

[नलचम्पवाः

२०—दक्षिणदेशस्य वर्णनम्

अस्ति विस्तीर्णमेदिनीमण्डलमण्डनायमानो नगनगरपुर-
विहारारामरमणीयः सीतासहायसञ्चरितरघुपतिपादपद्मपवि-
त्रारण्यः पुण्यतरतरङ्गगङ्गागोदावरीवारिवारितदुरितदावानल-
प्रसरः, मन्दर इव बलिराज^२जनितपरिवर्तेनः^३, कैलास इव
महेश्वरलोककृतवसतिः, मेरुरिव सुवर्णप्रकृतिकमनीयः, यदुवंश
इव दृष्टशूर^४पुरुषावतारः, सोमान्वय इव बुधप्रधानः, वेदपाठ

१ सुराणां सदनानि प्रासादा विमानानि च । आगृह्यन्त एभिरित्या-
ग्रहा अङ्कटकास्तेषु ये ग्रन्थयस्तैनद्धाः । वेल्लत्पल्लवैश्चलदञ्चलैः ।
सर्वोऽपि विजिगीषुर्वद्धप्ररिकरः पताकां दर्शयतीति भावः ।

२ बली राजा भीमः, बलिराजो दैत्यश्च ।

३ परिपालनं भ्रमणं च ।

४ शूरो विक्रमी वसुदेवपिता च ।

इवानेकैः सवनैः^१रुपेतः, पर्वते पर्वते स्थाणुभिः, पुरे पुरे पुराण-
पुरुषैः^२, जले जले कमलोद्भवैः^३, पदे पदे देवकुलैः, वने वने
वरुणैः^४ स्थाने स्थाने नन्दनोद्यानैः, अर्गलः^५ स्वर्गस्य, तापी^६-
प्रायोऽप्यनुपतापी जनस्य, विन्ध्याद्रिमुद्रितायां दिशि देशाना-
मुत्तरोऽपि दक्षिणो देशः ।

यत्र शास्त्रे शस्त्रे च वेदे वैद्ये च भरते भारते च कल्पे शिल्पे
च प्रधानो, धनी, धन्यो, धान्यवान्, विदग्धो वाचि, मुग्धो मुखे,
स्निग्धो मनसि, वसति निरन्तरमशोको लोकः ।

यत्र क्रुद्धधूर्जटिललाटलोचनानलज्वालाकवलनाकुलः, त्रासा-
दपाङ्गावलोकनमात्रनिर्जितपरमेश्वरमनसां विलासिनीनामुच्च-
कुचकुम्भयोः शृङ्गारसर्वस्वम्, अधरपल्लवेषु मधु, भ्रूभङ्गेषु
धनुः, कटाक्षेषु पुष्पबाणान्निधाय निलीनोऽङ्गेषु जघनस्थलस्था-
पितरतिर्मकरकेतनः ।

यासां तारुण्यमेव सर्वाङ्गेषु शोभार्थमाभरणम्, उत्तुङ्गस्तन-
मण्डललावण्यमेव मुखकमलावलोकनाय दर्पणः, तारतरनयन-
कान्तिरेव मुखमण्डलमण्डनाय चन्दनललाटिका, भ्रूभङ्गा एव

१ स इति भिन्नम् । वनैः काननैः । पदे सवनैर्यज्ञैः ।

२ पुराणपुरुषो वृद्धो विष्णुश्च ।

३ कमलोद्भवैः कमलोत्पत्तिभिर्ब्रह्मभिश्च ।

४ वरुणो वृद्धो जलं वा । पदे प्रचेताः सूर्यो वा ।

५ अधिकः ।

६ तापी नदी, तापयत्यवश्यमिति च ।

विभ्रमाय मृगमदपत्रभङ्गाः, कटाक्षा एव युवजनजयाय परमा-
स्त्राणि, बन्धूककुसुमकान्तिदन्तच्छद एव लोकलोचनमनो-
मोहनाय माहेन्द्रमणिः, मुखकमलपरिमलागतमधुकरमधुर-
भङ्कार एव विनोदाय वीणाध्वनिः ।

किं बहुना ।

ता एव निर्वृति^१स्थानमहं मन्ये मृगेक्षणाः ।

मुक्ता^२नामास्पदं येन तासामेव स्तनान्तरम् ॥

मन्ये च । ताभिरेव विविधनिधुवननिधानकुम्भीभिः
कुम्भोद्भवोऽपि भगवान्प्रलोभितो भविष्यति, येनाद्यापि न
मुञ्चति दक्षिणां दिशमेव ।

अथवा ।

देशो भवेत्कस्य न वल्लभोऽसौ,

स्त्रीसंकुलः सुस्थितकामकोटिः^३ ।

दग्धैककामं त्रिदिवं विहाय

यस्मिन्कुमारो^४ऽपि रतिञ्चकार ॥

[नलचम्पवाः

१ निर्वृतिमुक्तिः शर्म च ।

२ मुक्ता मुक्तात्मानो, मौक्तिकानि च ।

३ कामकोटिर्देवी, कन्दर्पकोटयश्च ।

४ कार्तिकेयो डिम्भश्च ।

२१—कुण्डिननगरस्य वर्णनम्

तस्या^१न्तर्भूतवैदर्भमण्डलस्यालंकारभूतम्, अनाकुलम्^२,
अमरपतिपुरप्रतिस्पर्धि, परितःपरिखाप्रान्तरूढप्रौढहृद्योद्यानमाला-
वलयितम्, अदभ्रशुभ्राभ्रलिहप्रासादशिखरशिखाभोगभग्नरवि-
रथतुरङ्गवेगम्.

एकत्राग्निहोत्रमन्त्रपवित्राहुतिहतसमस्तदिव्यान्तरिक्षभौमो-
त्पातसंघातैः, कृतमन्युभि^३रपि मन्युशून्यैः^४, उक्तसूक्तैरपि निरुक्त^५-
परैः, सन्मार्गस्थैरपि गृहस्थैः, सकलत्रैरपि ब्रह्मचारिभिः, अभ्यस्त-
तिथिभिरपि अतिथिकुशलैः, सामप्रयोगप्रधानैरपि दण्डावल-
म्बिभिः, शतपथानुसारिभिरप्येकमार्गैः^६ ब्राह्मणैरध्यासितम् ।

एकत्र कुरुभिरिव द्रोण^७पुरःसरैः, प्रासादैरिव तुला^८धारिभिः,
नैयायिकैरिवानुमेयानुमाननिपुणैः, वैशेषिकैरिव द्रव्यानुगुणकर्म-

१ दक्षिणदेशस्य ।

२ निरुपद्रवम् ।

३ कृतकतुभिः ।

४ कोपशून्यैः ।

५ निरुक्तं ग्रन्थविशेषो वचनाभावश्च ।

६ एकमार्गैर्ऋतुभिः ।

७ द्रोणो मानं कौरवगुरुश्च ।

८ सूत्रादिमानं गृहादीनां तिर्यग्धारणस्तम्भश्च तुला ।

विशेषपण्डितैः, वैयाकरणैरिव रूपसिद्धिप्रधानैः, रुद्रैरिवानेक-
ग्रन्थिबद्धकपर्दकैः^१, विपणिवणिग्जनैरधिष्ठितम् ।

एकत्र विटकौलदम्भदीक्षाभिरिव कुचरूपलोभितलोकाभिः^२,
कुक्कविकाव्यपद्धतिभिरिव भग्नयतिगणवृत्ताभिः, निशाचरीभिरिव
रजनी^३रागिणीभिः कर्णाटचेटीभिर्भरितम् ।

एकत्र बालकमिव कुलाला^४कीर्णम् । एकत्र वृद्धमिव
कुजराजितम्^५ । एकत्र चित्रविद्ययेव प्रवर्धमानसकलशिशु-
शोभितया विन्यस्तस्वस्तिकया सर्वतोभद्रभूषणया^६ भवनमा-
लयालङ्कृतम् । एकत्र नाटकैरिव पताकाङ्कसंधिसंगतैः, दुष्टकिरा-
तैरिव दृष्टकूट^७कर्मभिः, शस्त्रैरिव सुधारैः^८, विचित्रैरपि सचित्रैः,
सतुलैरप्यतुलैर्^९देवकुलैः सङ्कुलम् । विशालमपि शालासम्पन्नम्,

१ कपर्दो वराटो जटाबन्धश्च ।

२ शाक्तदम्भदीक्षासु कुत्सितेन चरुणा मांसादिनोपलोभितलोकाः ।
कुचयो रूपेण लोभितलोकाश्च ।

३ रजनी हरिद्रा निशा च । कर्णाटे हि हरिद्रैवाङ्गरागः ।

४ कुलालैः कुत्सितलालया च ।

५ कुजैस्तस्मिन् राजितम् । कुत्सितजरया च जितम् ।

६ चित्रविद्यापक्षे शिशुः सकलः स्वस्तिको वर्धमानः सर्वतोभद्र
इत्याख्यानि पञ्चपत्राणि (? यन्त्राणि) ।

७ कूटं शिखरं कपर्दं च ।

८ देवकुलपक्षे—सुधां लेपविशेषमियूति प्राप्नुवन्ति ।

९ तुला साम्यं धारणस्तम्भश्च ।

चतुश्चरणसंयुक्तमपि चरण^१रहितम्, विट्^२संभृतमपि शुचि-
मार्गम्, सर्वत्र चत्वर^३धिकमपि स्थिरप्रकृति, मज्जन्महा-
राष्ट्रकुटुम्बिनीमुखमण्डलविधीयमानोत्फुल्लकमलशोभायास्तुङ्गत-
ङ्गरङ्गतत्तुणार्जुनराजीवराजमानराजहंसविराजितवारेर्वरदायास्तीरे
रामणीयकरसकुण्डं कुण्डिनं नाम नगरम् ।

यस्य नातिदूरे दर्शनदूरीकृतदुरितोपप्लवाप्लवनजनितपातक-
भङ्गां गङ्गामुपहसन्ती स्वर्गमार्गाश्रयणनिश्रेणी पुण्यपथाः
पयोष्णी वहति ।

यस्य च पश्चिमदेशे प्रणतसुरासुरमौलिनीलमणिमरीचि-
चञ्चरीकचक्रचुम्बितचरणाम्भोजस्य भोजकटकूप^४जन्मनो
जरापातितययातेः^५ प्रचण्डदण्डदाण्डिक्यदण्डनाडम्बरितगण्ड-
पाषाणविदलितवैदर्भमण्डलस्य^६ भगवतो भार्गव^७स्याश्रमः ।

१ चरणा ऋग्वेदादयः । च रण-इति च च्छेदः ।

२ विशः वैश्याः । विट् विष्टां च ।

३ चत्वरं चतुष्पथम् । च त्वरा-इति च विच्छेदः ।

४ भोजकटकूपेपि अधिष्ठाननाम ।

५ वृषपर्वदैत्यसुतां शर्मिष्ठां शुक्रसुतां देवयानीं च ययातिनृपति-
रुपयेमे । ततोऽसौ शर्मिष्ठाप्रीत्या देवयानीमवजानन् 'तवाङ्गे जरा
पततु' इति शुक्रेण शप्तः ।

६ दाण्डिक्यो नाम भोजकटदेशाधिपः शुक्रसुतामरजःसंज्ञां हठा-
त्परिणीतवान् । ततः शुक्रेण मन्युना पातालशैलगरुडवृष्टिना वैदर्भ-
देशो हतः ।

७ भार्गवः शुक्राचार्यः ।

यत्र च विपत्राः^१ सन्ति साधवो न तु तरवः, विजृम्भ-
माणकमलानि^२ सरांसि न जनमनांसि, कुवलय^३लङ्काराः
क्रीडादीर्घिका न सीमन्तिन्यः, विपदाक्रान्तानि^४ सरित्कूलानि
न कुलानि ।

किं बहुना

देशानां दक्षिणो देशस्तत्र वैदर्भमण्डलम् ।

तत्रापि वरदातीरमण्डलं कुण्डिनं पुरम् ॥

[नलचम्पवाः

२२—उषःकालवर्णनम्

अथ क्रमेण रजतकुम्भमम्भोभरणार्थमिवेन्दुमण्डलमादाय
पश्चिमाम्भोनिधिपुलिनमनुसरन्त्यां तरुणकपोतकन्धरारोम-
राजिराजिन्यां रजन्याम्, अखिलकमलखण्डकमलिनीनां विनि-
द्रायमाणकमलकुङ्कुलविलोचनेषु कञ्जलरेखास्विवोल्लसन्तीषु भ्र-
मरराजिषु, राजीवराजिपुञ्जिनिकुञ्जे शिञ्जानमञ्जीरमञ्जुल-
मुन्नदत्सु शरद्वलाहकवलक्षपक्षविक्षेपपवनतरलिततरुणतामरसेषु

१ विपदस्त्रायन्ते इति विपत्राः, पक्षे-विगतपत्राः ।

२ पक्षे-कमलः कुत्सितो मलः पापम् ।

३ कुवलयं सरोजं कुत्सितवलयं च ।

४ कूलपक्षे वीनां पदैराक्रान्तानि ।

दीर्घिकावतंसेषु हंसेषु, क्रेङ्कारयति च चक्रवाकमिथुन-
मेलकमङ्गलमृदङ्ग इव रौप्यघर्घररवसरसं सारसकुले, अवश्याय-
जलशिशिरशीकरिणि मन्दान्दोलितविनिद्रुममञ्जरीरजःकण-
कषायिते तमःसर्पसंदष्टोज्जीवितजगन्निश्वासायमाने प्रस्खलति
मरुति, मनोहारिहारीतहरितहये हरति तिमिरपटलपटीं गगन-
लक्ष्म्याः करपराभृष्टपयोधरे रागवति सवितरि, मृगमदमिलित-
बहलकुङ्कुममण्डनमञ्जरीभिरिव पिञ्जरिते पुरन्दरदिङ्मुखे सुख-
प्रसुप्ता सा? स्वप्नमद्राक्षीत् ।

[नलचम्पवाः

२३ — प्रभातसमयवर्णनम्

क्रमेण च प्राच्यां सिच्यमानायामिव बहलकुसुम्भाम्भः-
कुम्भैः ककुभिः, प्रभवति तारकोच्छेदनाय सुकुमारे रश्मिजाले,
पूर्वाचलस्थलीमधिरोहति जगत्प्रबोधप्रारम्भमङ्गलकलशैऽशुमालि-
मण्डले, ताण्डवाडम्बरिणि पुण्डरीकखण्डे, हिण्डमानासु दीर्घि-
कामण्डनमुण्डमालासु कारण्डवमण्डलीषु, विश्राम्यति श्रवण-
पुटेषु हृदयानन्दिनि बन्दिवृन्दारकवृन्दवन्दनारम्भरवे, रणयत्सु
वीणावेणुकोणान्वैणिकवैणविकेषु^१, कण्ठकुहरप्रेङ्खोलनालङ्कार-

१ भीमराजस्य पत्नी ।

२ वैणिकवैणविकौ वीणावेणुवादकौ ।

कुशले तारतरं गायति ग्रामरागं गायनजने, जाते जरञ्जपाप्रसून-
भिन्नस्फुटस्फाटिककान्तिसमप्रभे प्रभातसमये, सा (= भीम-
राजस्य पत्नी) समुत्थाय भूत्वा शुचिर्विकचनवनलिनगर्भमर्धाञ्ज-
लिमवकीर्य भगवतः सवितुः स्तुतिमकरोत् ।

[नलचम्पाः

२४—विन्ध्यवनस्थलीवर्णनम्

एवम् असौ (= नलः) क्रीडितानेकपामरा^१न्गिरीन्ग्रा-
मांश्च, बहुतरङ्गोप^२शोभिताः सरितः सीम्नश्च, व्यूढपत्ररथान्^३
पथः पादपांश्च लङ्घयन्, सालसहिताः^४ पुरीर्नारीश्च सेव-
मानः, पच्यमानगोधूम^५श्यामलाः क्षेत्रभुवो भिल्लपल्लीश्च
परिहरन्, विधवाः^६ शत्रुसीमन्तिनीरटवीश्चातिक्रामन्, परि-

१ अनेकपा गजा अमराश्चेति गिरिपद्मे, पद्मे पामरा ग्राम्याः ।

२ बहुतर गोपैरिति सीम्नां पद्मे ।

३ पत्राणि = वाहनानि, रथाश्च । पद्मे पत्ररथः पत्नी ।

४ सालेन प्राकारेण सहिताः । नार्यः सालसा हिताश्च । अलस-
शब्दोऽत्र भाववचनः ।

५ पच्यमानः परिपाकं गच्छन् बहुलीभवन्त्यो गोधूमः (गोभूर्मेधूर्मः)
तेन श्यामला इति पल्लीपद्मे । कुष्यावनी हि दग्धा समधिकं फलतीति
प्रसिद्धिः ।

६ विविर्गमे विशेषे च । धवो भर्ता तरुविशेषश्च ।

वारीणि^१ बन्धुकुलानि सरांसि च बहुमानयन्, नातिचिरेण
रविरथतुङ्गपरिहृतविषमशिरःशिखरसहस्रमजस्रमरगणगन्धर्व-
सिद्धरुद्रस्कन्धमध्यं विन्ध्याचलमनुससार ।

ततश्च ।

दिशि दिशि किमिमानि प्रच्यवन्तेऽन्तरिक्षा-

दविरतमुत देवी भूतधात्री प्रसूते ।

इति शबरवधूभिस्तर्क्यमाणान्यवापुः

सपदि विपुलविन्ध्यस्कन्धमध्यं बलानि ॥

श्रुतशीलस्तु तुङ्गशृङ्गरङ्गत्सारङ्गाङ्गनासु नक्षत्रासन्नाकाशाव-
काशविशद्वंशजालजटिलासु चलच्चित्रचित्रककरिकलभकदम्बक-
संचारशबलासु हारिहरिताडुररमणीयासु वनस्थलीषु नित्तिप्त-
चक्षुषमवलोक्य राजानमिदमवादीत् ।

देव !

माद्यदन्तिकपोलपालिविगलदानाम्बुसिक्तद्रुमाः

क्रोडक्रोडकुलार्धचर्वितपतन्मुस्तारसामोदिताः ।

अन्तःसुस्थितपान्थ-मन्थरमरुल्लोलल्लतामण्डपाः

कस्यैता न हरन्ति हन्त हृदयं विन्ध्यस्थलीभूमयः ॥

इतश्च पश्यतु देवः ।

एषा सा विन्ध्यमध्यस्थलविपुलशिलोत्सङ्गरङ्गत्तरङ्गा

संभोगश्रान्ततीराश्रयशबरवधूशर्मदा नर्मदा च ।

१ परिवृण्वन्ति परिवारीभवन्ति परिवारीणि । अन्यत्र परि सम-
न्ताद्वारि जलं येषु ।

यस्याः सान्द्रद्रुमालीललिततलभिलत्सुन्दरीसंनिरुद्धैः

सिद्धैः सेव्यन्त एते मृगमृदितदलत्कन्दलाः कूलकच्छाः ॥

अपि च ।

अन्तरेऽप्यस्याः

मञ्जत्कुञ्जरकुम्भमण्डलगलदानाम्बुनः सौरभाद्

भ्राम्यद्भृङ्गकुलावलीः कुवलयश्रेणीः^१ समाविभ्रतः ।

कल्लोलाः कलिकालकल्मषमुषः प्रोल्लीललीलाकृतः

स्वःसोपानपरम्परा इव वियद्वीथीमलङ्कुर्वते ॥

इतश्चास्यास्तीरे

अंससंसिजलाद्रजर्जरजटाजूटैर्मनाङ्गन्थरास्

तिम्यत्तारवतन्तु^२निर्मितकुथत्कौपीनमात्रच्छदाः ।

शीतोत्कण्टकितास्थिशेषतनवः स्नात्वोत्तरन्तः शनै-

रेते पश्य पतन्ति पिच्छिलशिलाजाले जरत्तापसाः ॥

इतोऽपि

पश्यैताः करिकुम्भसंनिभकुचद्वन्द्वोल्लसद्वीचयः

क्रीडन्त्यब्जविकासभासि पयसि स्वैरं पुलिन्दस्त्रियः ।

उन्मीलन्नवनीलनीरजधिया पद्मान्तरे नेत्रयो-

र्यासां हस्तलताहता अपि परिभ्राम्यन्ति भृङ्गाङ्गनाः ॥

इतोऽप्यवलोकयतु देवः

१. भृङ्गकुलानां कुवलयानि उपमानम् ।

२. तरुषु जातास्तारवाः ।

बालोन्मीलत्कुवलयवनं विस्तरद्गन्धरुद्ध-

भ्राम्यद्भृङ्गैरनुकृतपयःपूर्णमेघान्धकारम् ।

हर्षात्पश्यत्ययमतितरां तीरचारी मयूरो

मुग्धः पार्श्वे भ्रमति च भयाच्चक्रवच्चक्रवाकः ॥

इदं च

कुररभरसहं सहंसमालं

मुदितमयूरचकोरचक्रवाकम् ।

क इह सुरुचिरं चिरं विलोक्य

प्रवरमते ! रमते नरो न रोधः ॥

इतश्च ।

वककृतनिनदं नदं न दम्भा-

त्कृतसवनं^१ सवनं^२ भजन्त एते ।

निरुपमविभवं भवं स्मरन्तः

प्रशमधना मुनयो नयोपपन्नाः ॥

विधूतपाप्मानः खल्वमी महानुभावाः ।

तथाहि ।

मुहुरधिवसतां सतां मुनीना-

मप-विपदां^३ वि-पदाङ्कपङ्कभाञ्जि^४ ।

१. सवनम् = स्नानम् ।

२. सह वनैः सवनं वनयुक्तम् ।

३. अपगता विपद्येभ्यस्तादृशां मुनीनाम् ।

४. वीनां पद्मिणां पदमङ्को यत्र तथोक्तं पङ्कं भजन्ते तानि ।

तटनिकटवनानि नर्मदायाः

कथमिभवन्ति भवन्ति कल्मषाणि? ॥

इतश्च

क्वचित्प्रवरगैरिकासम^१समुल्लसत्पल्लवं

लवङ्गलवलीलतातलचलच्चकोरं क्वचित् ।

क्वचिद् गिरिसरित्तटीतरुणविस्फुरत्कन्दलं

दलन्निचुलमञ्जरीमधुनिरुद्धभृङ्गं क्वचित् ॥

क्वचिच्चटुलकोकिलाकुलितनूतचूताङ्कुरं

कुरङ्गकुलसेवितप्रबलसालमूलं क्वचित् ।

क्वचित्प्रवरसञ्चरत्सुरवधूपदैः पावनं

वनं नयति विक्रियामिह मनो मुनीनामपि ॥ युगम् ।

तदिदमद्यतनं दिवसमस्य सैन्यस्याध्वश्रमापन्नखेदापनुत्ति-
निमित्तमधिवसतु देवः ।

यत्र

वायुस्कन्धमवष्टभ्य स्फारितैः पुष्पलोचनैः ।

वियद्विस्तारमेते हि वीक्षन्त इव पादपाः ॥

१ कर्मभूतानि वनानि अधिवसतां मुनीनां कल्मषाणि पापानि कथं
भवन्ति । न भवन्त्येवेत्यर्थः ।

२ असमम् = अप्रतिमम् ।

अपि च येषाम्

स्कन्धशाखान्तरालेषु पश्य जीमूतपङ्क्तयः^१ ।

लम्बमाना विलोक्यन्ते चलद्वल्गुलिका इव ॥

येषां च

उच्चैःशाखाग्रसंलग्ना मन्ये नूनं वनौकसाम् ।

कुर्वन्ति पुष्पसंदेहं निशि नक्षत्रपङ्क्तयः ॥

इतश्च

एतेषु प्रचण्डपवनाहततरुतलगलितसुगन्धिविविधविकच-
कुसुमप्रकरमकरन्दमापीय पुनः शिखरशाखाभिमुखमुत्पतन्त्यो
विभान्ति दुरारोहतया कृताः केनापि निश्रेणय इव श्रेणयो
मधुलिहाम् ।

इतश्च

निश्चलानां सैन्यभयेन तुङ्गतरुशिखरपञ्जरपुञ्जितगोला-
ङ्गलमण्डलानां निर्यन्नवप्ररोहाङ्कुराकाराः^२ कुर्वन्ति वनदेवतानां
क्रोडान्दोलनदोलारज्जुशङ्कामधोविलम्बिताङ्गललतिकाः ।

इतश्च

चकासत्युड्डीयमानास्तरुशिरःशिखरशाखाग्रस्खलनविलग्न-
ग्रहगणविमानपङ्क्तिपताका इव विहगावलयो निश्चलम् ।

१ मेघावलयः ।

२ अतिलोमशत्वान्निर्यन्नवप्ररोहाङ्कुर आकारो यासाम् ।

इतश्च

विजृम्भमाणमञ्जरीजालेषु सर्वतु विकसितसहकारवनेषु वन-
देवताभिरुद्दामदवदहनप्रतीकारार्थमनागतमेव संगृहीतवारि-
गर्भाम्भोदपटलमिवालोक्ष्यते कोकिलाकुलकदम्बकम् ।

इतश्च

विकसितसितपुष्पपिण्डपाण्डुरशिखराः, सुधाधवलितोर्ध्व-
भूमयो विलासप्रासादा इव कुसुमसायकस्य, जराधवलमौलयः
कञ्चुकिन इव, वनदेवतानाम् उन्मादयन्ति मनोऽमन्दमुचु-
कुन्दपादपाः ।

तदेवंविधेषून्मिषन्मुकुलविगलितबहलमकरन्दसीकरासार-
सुरभितभूतलेषु • मुग्धमृगपरिहृतदावानलज्वालायमानोन्मद-
शबरसीमन्तिनीचरणप्रहारविकसिताशोककाननेषु नवजलध-
रनिकुरम्बकान्तितमालतरुशिरःस्थितशब्दानुमेयमाद्यन्मयूरमण्ड-
लेषु मदनालसपुलिन्दराजसुन्दरीशिद्यमाणवनकपोतकुक्कुट-
कुक्कुहकुलकुहरितेषु कूजत्कुररपरिवारितसरःपरिसरेषु चलच्च-
कोरसारसरवरमणीयेषु विहरतु देवः सह सैन्येन नर्मदोर्मि-
मन्दानिलान्दोलितलतापल्लवेषु वनेषु ।

राजापि श्रुतशीलेन दर्शितांस्तांस्तानुद्देशानवलोक्य चिन्ति-
तवान् ।

कृतक्रोडाः क्रोडैर्मदकलकुरङ्गीहृतमृगाः

परिभ्राम्यद्भृङ्गाः परभृतकुलाक्रान्ततरवः ।

वनोद्देशाः पौष्पैः सुरभितदिगन्ताः परिमलै-

र्न चेतः कस्यैते विलसितविकारं विदधति ॥

इतश्च

वीचीनां निचयाः स्पृशन्ति जलदानुद्गन्धिसौगन्धिका

नृत्यत्केकिकदम्बकानि विकसद्बीरुन्धि रोधांसि च ।

धत्ते सैकतमुन्नदन्मदकलकौञ्चावलीसारसा-

नस्याः पद्मपरागपिङ्गपयसः सेव्यं च सिन्धोर्न किम् ॥

[नलचम्पाः

२५—चन्द्रोदयवर्णनम्

अथ क्रमेण पूर्वपयोधिपुलिनाद्राजहंस इव गगनमन्दाकिनी-
मुच्चलितः, केसरिकिशोर इवोदयगिरिगुहागह्वरात्तिमिरकरियूथ-
पपृष्ठलग्नः, स्फटिकमयः पूर्णकुम्भ इव जगद्विजयप्रस्थानस्थितस्य
मङ्गलाय मकरकेतोः केनापि सञ्जीकृतः, श्रीखण्डपिण्ड इव
मण्डनाय महेन्द्रदिशा हस्तश्लेषोपलालितः, शङ्खिकापुष्पस्तवक
इव गगनश्रिया श्रवणे संयोजितः, कुम्भ इवैकः प्राचीवन-
विहारिसुरकरीन्द्रस्य प्रकटतां गतः, वासरविरामवल्लीमुल्लूय
कन्द इवोद्धृतो निशाशबरिकया, पाण्डुपुष्पात्ततुगुञ्जापुञ्ज इव
सिद्धवधूभिरुदयाचलचतुष्पथे विरचितः, गण्डशैल इव कैलास-
शिखराल्लुठित्वागतः, सीमन्तमौक्तिकमिव पूर्वदिङ्मुखस्य,

सितातपत्रमिव पूर्वाशाधिपतेः पुरन्दरस्य, क्रोडामौक्तिककन्दुक
इव कालकुमारस्य, क्षीरडिण्डोरपिण्डसदृशो दृष्टिपथमवततार
तारापतिः । तदनु च

मदनमिति युवानं यौवराज्येऽभिषिञ्च-

न्कृतकुमुदविकासो भासयन्दिङ्मुखानि ।

इमममृततरङ्गैः प्लावयन्जीवलोकं

गगनमवजगाहे मन्दमन्दं मृगाङ्कः ॥

तदनन्तरम्. आप्लावितमिव मुक्तमर्यादेन दुग्धवार्धिना,
सिक्तभूभागाङ्गणमिवामन्दचन्दनाम्बुच्छटाभिः, विलिप्तदिग्भि-
त्तिकमिव सान्द्रसुधापङ्कपिण्डतैः, पूरितमिवोत्सर्पिकपूर्णासु-
वृष्ट्या, प्रविष्टमिव स्फाटिकमणिमहामन्दिरोदरदरीम्, उत्प्लव-
मानमिव द्रवीभूततुहिनाचलमहाप्लवेन भुवनमासीत् ।

ततश्च

कैलासायितमद्रिभिर्विटपिभिः श्वेतातपत्रायितं

मृत्पङ्केन दधीयितं जलनिधौ दुग्धायितं वारिभिः ।

मुक्ताहारलतायितं व्रततिभिः शङ्खायितं श्रीफलैः

श्वेतद्वीपजनायितं जनपदैर्जाते शशाङ्कोदये ॥

अपि च

सर्वेऽपि पक्षिणो हंसाः सर्वेऽप्यैरावता गजाः ।

जाताश्चन्द्रांशुभिः सर्वे रौप्यपुञ्जाः शिलोच्चयाः ॥

अपि च

सुधापङ्कोपलिप्तेव बद्धेव स्फटिकोपलैः ।

विलीनहिमदिग्धेव मेदिनी ज्योत्स्नया कृता ॥

[नलचम्पाः

२६—वर्षासमयवर्णनम्

एकदा तु कतिपयमासापगमे काकलीगायन इव समृद्ध-
निम्नगानदः, सायंतनसमय इव नर्तितनीलकण्ठः, कुमारमयूर
इव समारूढशरजन्मा, तपस्वीव प्रशमितरजःप्रसरः, तापस इव
धृतजलदकरकः, प्रलयकाल इव दर्शितानेकतरणिविभ्रमः, निरु-
पद्रवकाननप्रदेश इव घनोत्सेकितसारङ्गः, रेवतीकरपल्लव इव
हलधृतिकरः, लङ्केश्वर इव समेघनादः, विन्ध्य इव घनश्यामः,
युवतिजन इव पीनपयोधरः समाजगाम वर्षासमयः । विभिन्न-
मेघनीलोत्पलकानननीले क्रीडासरसीव नभसि स्मरस्य कनक-
रत्ननौकेव, जलदकाललक्ष्मीमातङ्गकन्यानर्तनरञ्जुरिव, नभः-
सौधतोरणरत्नमालिकेव, प्रवसता निदाघेन दिवः पयोधरे स्मर-
णाय दत्ता नखपदावलिरिव, गगनलक्ष्मीबन्धुरगशनामालेव,
नभोमन्दारसुन्दरकलिकेव, रतिनखमार्जनरत्नशलाकेव, रत्न-
मयी विलासयष्टिरिव कुसुमकेतोरिन्द्रधनुर्लता रराज ।

अतितृष्णावेगपीतजलनिधिजलशङ्खमालां वलाकाच्छला-
दुद्रुमन्निवाद्दृश्यत जलधरनिकरः । पीतहरितैः कृष्णकेदारिका-

कोष्ठिकासु समुत्पतद्भिर्दुर्दुरशिशुकैर्जातुषैर्नयद्युतैरिव चिक्रीड
विद्युता समं घनकालः । रविदीपकज्जलितमेघनिकषोपले मेघ-
समयस्वर्णकारकषितस्वर्णरेखेव तडिदशोभत । विरहिणां हृदयं
विदारयितुं कृतं करपत्रमिव कुसुमायुधस्य केतकीपुष्पमभासत ।
जलददारुणि लोलतडिल्लताकरपत्रदारिते पवनवेगनिधूताश्चूर्ण-
निकरा इव जलकणा बभुः । विच्छिन्नदिग्वधूहारमुक्तानिकरा
इव, खरपवनवेगभ्रमितवनघरदृघट्टनसंचूर्णिततारानिकरा इव,
त्रिभुवनविजिगीषोर्मकरध्वजस्य प्रस्थानलाजाञ्जलय इव करका
व्यराजन्त । नृवशाद्वलं सेन्द्रगोपं महीमहिलायाः शुकाङ्गश्या-
मलं लाक्षारसाङ्कितं स्तनोत्तरीयमिवालक्ष्यत ।

[वासवदत्तायाः

२७—प्रस्थानभेदः

अथ सर्वेषां शास्त्राणां भगवत्येव तात्पर्यं साक्षात्परम्प-
रया वेति समासेन तेषां प्रस्थानभेदोऽत्रोद्दिश्यते । तथाहि—

ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इति वेदाश्चत्वारः ।
शिक्षा व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यौतिषं कल्प इति वेदाङ्गानि
षट् । पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि चेति चत्वार्युपाङ्गानि ।
अत्रोपपुराणानामपि पुराणेऽन्तर्भावः, वैशेषिकशास्त्रस्य न्याये,
वेदान्तशास्त्रस्य मीमांसायाम्, महाभारतरामायणयोः सांख्य-

पातञ्जलपाशुपतवैष्णवादीनां च धर्मशास्त्रे । एवं मिलित्वा
चतुर्दश विद्याः । तथा चेत्तं याज्ञवल्क्येन—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ इति ।

एता एव चतुर्भिरुपवेदैः सहिता अष्टादश विद्या भवन्ति ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्ववेदोऽर्थशास्त्रं चेति चत्वार उपवेदाः ।
सर्वेषां चास्तिकानामेतावन्त्येव शास्त्रप्रस्थानानि, अन्येषामप्ये-
कदेशिनामेतेष्वेवान्तर्भावात् ।

ननु—नास्तिकानामपि प्रस्थानान्तराणि सन्ति, तान्येते-
ष्वनन्तर्भावात्पृथग्गणयितुमुचितानि । तथाहि—शून्यवादेनैकं
प्रस्थानं माध्यमिकानाम् । क्षणिकविज्ञानमात्रवादेनान्य-
द्योगाचाराणाम् । ज्ञानाकारानुमेयक्षणिकबाह्यार्थवादेनापरं
सौत्रान्तिकानाम् । प्रत्यक्षसलक्षणक्षणिकबाह्यार्थवादेनापरं
वैभाषिकाणाम् । एवं सौगतानां प्रस्थानचतुष्टयम् । तथा
देहात्मवादेनैकं प्रस्थानं चार्वाकाणाम् । एवं देहातिरिक्तदेहपरि-
माणात्मवादेन द्वितीयं प्रस्थानं दिगम्बराणाम् । एवं मिलित्वा
नास्तिकानां षट् प्रस्थानानि । तानि कस्मान्नोच्यन्ते । सत्यम्,
वेदबाह्यत्वात्तेषां म्लेच्छादिप्रस्थानवत्परम्परयापि पुरुषार्थानुप-
योगित्वादुपेक्षणीयत्वमेव । इह च साक्षाद्वा परम्परया वा
पुमर्थोपयोगिनां वेदोपकरणानामेव प्रस्थानानां भेदो दर्शितः ।
ततो न न्यूनत्वशङ्कावकाशः ।

अथ संक्षेपेणैषां प्रस्थानानां स्वरूपभेदे हेतुः प्रयोजनभेद उच्यते बालानां व्युत्पत्तये—

तत्र धर्मब्रह्मप्रतिपादकमपौरुषेयं प्रमाणवाक्यं वेदः । स च मन्त्रब्राह्मणात्मकः । तत्र मन्त्रा अनुष्ठानकारणभूतद्रव्यदेवता-प्रकाशकाः । तेऽपि त्रिविधा ऋग्यजुःसामभेदात् । तत्र पाद-बद्धगायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा ऋचः “अग्निमीळे पुरोहितम्” इत्याद्याः । ता एव गोतिविशिष्टाः सामानि । तदुभयविल-क्षणानि यजूंषि । “अग्नीदग्नीन्विहर” इत्यादिसंबोधनरूपा निगदमन्त्रा अपि यजुरन्तर्भूता एव । तदेवं निरूपिता मन्त्राः ।

ब्राह्मणमपि त्रिविधं विधिरूपमर्थवादरूपं तदुभयविल-क्षणरूपं चेति । तत्र शब्दभावना विधिरिति भाट्टाः । नियो-गो विधिरिति प्राभाकराः । इष्टसाधनता विधिरिति तार्किका-दयः सर्वे । विधिरपि चतुर्विध उत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोग-भेदात् । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः, “आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति” इत्यादिः । सेतिकर्तव्यताकस्य करणस्य यागादेः फलसम्बन्धबोधको विधिरधिकारविधिः, “दर्श-पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्यादिः । अङ्गसम्बन्ध-बोधको विधिर्विनियोगविधिः, “व्रीहिभिर्यजेत”, “समिधो यजति” इत्यादिः । साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगैक्यबोधकः पूर्वोक्त-विधित्रयमेलनरूपः प्रयोगविधिः ।

प्राशस्त्यनिन्दान्यतरलक्षणया विधिशेषभूतं वाक्यमर्थ-वादः । स च त्रिविधः—गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति ।

तत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्थबोधको गुणवादः “आदित्यो यूपः” इत्यादिः । प्रमाणान्तरप्राप्तार्थबोधकोऽनुवादः “अग्निर्हिमस्य भेषजम्” इत्यादिः । प्रमाणान्तरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधको भूतार्थवादः “इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्” इत्यादिः ।

विध्यर्थवादोभयविलक्षणं तु वेदान्तवाक्यम् । तच्चाज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठानाप्रतिपादकत्वान्न विधिः, स्वतःपुरुषार्थपरमानन्दज्ञानात्मकब्रह्मणि स्वार्थ उपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गवत्तया स्वतः प्रमाणभूतम्, सर्वानपि विधीनन्तःकरणशुद्धिद्वारा स्वशेषतामापादयत्, अन्यशेषत्वाभावाच्च नार्थवादः । तस्मादुभयविलक्षणमेव वेदान्तवाक्यम् । तच्च क्वचिदज्ञातज्ञापकत्वमात्रेण विधिरिति व्यपदिश्यते, विधिपदरहितप्रमाणवाक्यत्वेन क्वचिद् भूतार्थवाद इति व्यवहियते इति न दोषः ।

तदेवं निरूपितं त्रिविधं ब्राह्मणम् । एवं च कर्मकाण्डब्रह्मकाण्डात्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः ।

स च प्रयोगत्रयेण यज्ञनिर्वाहार्थमृग्यजुःसामभेदेन भिन्नः । तत्र हौत्रप्रयोग ऋग्वेदेन, आध्वर्यवप्रयोगो यजुर्वेदेन, औद्गात्रप्रयोगः सामवेदेन । ब्राह्मयाजमानप्रयोगौ त्वत्रैवान्तर्भूतौ । अथर्ववेदस्तु यज्ञानुपयुक्तः शान्तिपौष्टिकाभिचारादिकर्मप्रतिपादकत्वेनात्यन्तविलक्षण एव । एवं प्रवचनभेदात्प्रतिवेदं भिन्ना भूयस्यः शाखाः । एवं च कर्मकाण्डे व्यापारभेदेऽपि सर्वासां वेदशाखानामेकरूपत्वमेव ब्रह्मकाण्डे । इति चतुर्णां वेदानां प्रयोजनभेदेन भेद उक्तः ।

अथाङ्गानामुच्यते । तत्र शिञ्चाया उदात्तानुदात्तस्वरि-
तह्रस्वदीर्घप्लुतादिविशिष्टस्वरव्यञ्जनात्मकवर्णोच्चारणविशेषज्ञानं
प्रयोजनम्, तदभावे मन्त्राणामनर्थकत्वात् । तथा चोक्तम्—

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ इति ।

तत्र सर्ववेदसाधारणो शिञ्चा “अथ शिञ्चां प्रवक्ष्यामि”
इत्यादिपञ्चखण्डात्मिका पाणिनिना प्रकाशिता; प्रतिवेदशाखं
च भिन्नरूपा प्रातिशाख्यसंज्ञिता अन्यैरेव मुनिभिः प्रदर्शिता ।

एवं वैदिकपदसाधुत्वज्ञानेनोहादिकं व्याकरणस्य प्रयो-
जनम् । तच्च “वृद्धिरादैच्” इत्याद्यध्यायाष्टकात्मकं महेश्वर-
प्रसादेन भगवता पाणिनिनैव प्रकाशितम् । तत्र कात्यायनेन
मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु वार्त्तिकं विरचितम् । तद्वार्त्तिकस्यो-
परि च भगवता मुनिना पतञ्जलिना महाभाष्यमारचितम् ।
तदेतत्त्रिमुनिव्याकरणं वेदाङ्गं माहेश्वरमित्याख्यायते । कौमा-
रादिव्याकरणानि तु न वेदाङ्गानि, किं तु लौकिकप्रयोगमात्र-
ज्ञानार्थानीत्यवगन्तव्यम् ।

एवं शिञ्चाव्याकरणाभ्यां वर्णोच्चारणपदसाधुत्वज्ञाने, वैदि-
कमन्त्रपदानामर्थज्ञानाकाङ्क्षायां तदर्थं भगवता यास्केन “समा-
म्नायः समाम्नातः, स व्याख्यातव्यः” इत्यादित्रयोदशाध्या-
यात्मकं निरुक्तमारचितम् । तत्र च नामाख्यातनिपातोप-

सर्गभेदेन चतुर्विधं पदजातं निरूप्य वैदिकमन्त्रपदानामर्थः प्रकाशितः । मन्त्राणां चानुष्ठेयार्थप्रकाशनद्वारेणैव करणत्वात्पदार्थज्ञानाधीनत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य मन्त्रस्थपदार्थज्ञानाय निरुक्तमवश्यमपेक्षितम्, अन्यथानुष्ठानासंभवात् । “सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू” (ऋ०वे०१०।१०।६।६) इत्यादिदुरुहाणां प्रकारान्तरेणार्थज्ञानस्यासंभावनीयत्वाच्च । एवं निघण्टवोऽपि वैदिकद्रव्यदेवतात्मकपदार्थपर्यायशब्दात्मका निरुक्तान्तर्भूता एव । तत्रापि निघण्टुसंज्ञकः पञ्चाध्याय्यात्मको ग्रन्थो भगवता यास्केनैव कृतः ।

एवमृङ्मन्त्राणां पादबद्धच्छन्दोविशेषविशिष्टत्वात्तदज्ञाने च निन्दाश्रवणाच्छन्दोविशेषनिमित्तानुष्ठानविशेषविधानाच्च च्छन्दोज्ञानाकाङ्क्षायां तत्प्रकाशनाय “धोः श्रीः स्त्रोम्” इत्याद्यष्टाध्याय्यात्मिका च्छन्दोविवृतिर्भगवता पिङ्गलेन विरचिता । “तत्राप्यलौकिकम्” इत्यादिनाध्यायत्रयेण गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बहतीपङ्क्तिश्चित्रण्डुजगतीति सप्त च्छन्दांसि सावान्तरभेदानि निरूपितानि । “अथ लौकिकम्” इत्यारभ्याध्यायपञ्चकेन पुराणेतिहासादावुपयोगीनि लौकिकानि च्छन्दांसि प्रसङ्गान्निरूपितानि, व्याकरणे लौकिकपदनिरूपणवत् ।

एवं वैदिककर्माङ्गदर्शादिकालज्ञानाय व्यौतिषं भगवतादित्येन गर्गादिभिश्च प्रणीतं बहुविधमेव ।

शाखान्तरीयगुणोपसंहारेण वैदिकानुष्ठानक्रमविशेषज्ञानाय कल्पसूत्राणि । तानि च प्रयोगत्रयभेदात्त्रिविधानि । तत्र हौत्रप्रयोगप्रतिपादकान्याश्वलायनशाङ्खायनादिप्रणीतानि, आध्व-

यैवप्रयोगप्रतिपादकानि बोधायनापस्तम्बकात्यायनादिप्रणीतानि,
औद्गात्रप्रयोगप्रतिपादकानि लाट्यायनद्राह्यायणादिप्रणीतानि ।

एवं निरूपितः षण्णामङ्गानां प्रयोजनभेदः । चतुर्णांमु-
पाङ्गानामधुनोच्यते—

तत्र सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वन्तरवंशानुचरितप्रतिपादकानि
भगवता बादरायणेन कृतानि पुराणानि । तानि च ब्राह्मं
पाद्मं वैष्णवं शैवं भागवतं नारदीयं मार्कण्डेयमाग्नेयं भविष्यं
ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गं वाराहं स्कान्दं वामनं कौर्म मात्स्यं गारुडं ब्रह्माण्डं
चेत्यष्टादश ।

आद्यं सनत्कुमारेण प्रोक्तं वेदविदां वराः ।
द्वितीयं नारसिंहाख्यं तृतीयं नान्दमेव च ॥
चतुर्थं शिवधर्माख्यं दौर्वासं पञ्चमं विदुः ।
षष्ठं तु नारदीयाख्यं कापिलं सप्तमं विदुः ॥
अष्टमं मानवं प्रोक्तं ततश्चोशनसेरितम् ।
ततो ब्रह्माण्डसंज्ञं तु वारुणाख्यं ततः परम् ॥
ततः कालीपुराणाख्यं वासिष्ठं मुनिपुंगवाः ।
ततो वासिष्ठलैङ्गाख्यं प्रोक्तं माहेश्वरं परम् ॥
ततः साम्बपुराणाख्यं ततः सौरं महाद्भुतम् ।
पाराशरं ततः प्रोक्तं मारीचाख्यं ततः परम् ॥
भार्गवाख्यं ततः प्रोक्तं सर्वधर्मार्थसाधकम् ।

एवमुपपुराणान्यनेकप्रकाराणि द्रष्टव्यानि ।

न्याय आन्वीक्षिकी पञ्चाध्यायी गौतमेन प्रणीता । प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादज-
ल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानाख्यानां षोडशपदा-
र्थानामुद्देशलक्षणपरीक्षाभिस्तत्त्वज्ञानं तस्याः प्रयोजनम् । एवं
दशाध्यायात्मकं वैशेषिकं शास्त्रं कणादेन प्रणीतम् । द्रव्यगुण-
कर्मसामान्यविशेषसमवायानां षण्णां पदार्थानामभावसप्तमानां
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्युत्पादनं तस्य प्रयोजनम् । एतदपि न्याय-
पदेनोक्तम् ।

एवं मीमांसा द्विविधा कर्ममीमांसा शारीरकमीमांसा
चेति । तत्र द्वादशाध्यायी कर्ममीमांसा “अथातो धर्मजिज्ञासा”
इत्यादिः “अन्वाहार्ये च दर्शनात्” इत्यन्ता भगवता जैमि-
निना प्रणीता । तत्र धर्मप्रमाणम्, धर्मभेदाभेदौ, शेषशेषिभावः,
कत्वर्थपुरुषार्थभेदेन प्रयुक्तिविशेषः, श्रुत्यर्थपठनादिभिः क्रमभेदः,
अधिकारविशेषः, सामान्यातिदेशः, विशेषातिदेशः, ऊहः, बाधः,
तन्त्रम्, प्रसङ्गश्चेति क्रमेण द्वादशानामध्यायानामर्थः । तथा
संकर्षणकाण्डमप्यध्यायचतुष्टयात्मकं जैमिनिप्रणीतम् । तच्च
देवताकाण्डसंज्ञया प्रसिद्धमप्युपासनाख्यकर्मप्रतिपादकत्वात्कर्म-
मीमांसान्तर्गतमेव ।

तथा चतुरध्यायी शारीरकमीमांसा “अथातो ब्रह्मजि-
ज्ञासा” इत्यादिः “अनावृत्तिः शब्दात्” इत्यन्ता जीवब्रह्मैकत्व-
साक्षात्कारहेतुः श्रवणाख्यविचारप्रतिपादकान्न्यायानुपदर्शयन्ती
भगवता बादरायणेन कृता । तत्र सर्वेषामपि वेदान्तवाक्यानां

साक्षात्परम्परया वा प्रत्यगभिन्नाद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यमिति समन्वयः प्रथमाध्यायेन प्रदर्शितः । एवं वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि सिद्धे समन्वये, तत्र संभावितं स्मृतितर्कादिविरोधमाशङ्क्य तत्परिहारः क्रियत इत्यविरोधो द्वितीयाध्यायेन दर्शितः । तृतीयेऽध्याये साधननिरूपणम् । चतुर्थेऽध्याये सगुणनिर्गुणविद्ययोः फलविशेषनिर्णयः कृतः । इदमेव सर्वशास्त्राणां मूर्धन्यम् । शास्त्रान्तरं सर्वमस्यैव शेषभूतमितीदमेव मुमुक्षुभिरादरणीयं श्रीशंकरभगवत्पादोक्तप्रकारेणेति रहस्यम् ।

एवं धर्मशास्त्राणि मनुयाज्ञवल्क्यविष्णुयमाङ्गिरोवसिष्ठदत्तसंवर्तशातातपपराशरगौतमशङ्खलिखितहारीतापस्तम्बोशनोव्यासकात्यायनबृहस्पतिदेवलनारदपैठीनसिप्रभृतिभिः कृतानि वर्णाश्रमधर्मविशेषाणां विभागेन प्रतिपादकानि । एवं व्यासकृतं महाभारतं वाल्मीकिकृतं रामायणं च धर्मशास्त्र एवान्तर्भूतं स्वयमितिहासत्वेन प्रसिद्धम् । सांख्यादीनां धर्मशास्त्रान्तर्भावेऽपीह स्वशब्देनैव निर्देशात्पृथगेव संगतिर्वाच्या ।

अथ वेदचतुष्टयस्य क्रमेण चत्वार उपवेदाः । तत्रायुर्वेदस्याष्टौ स्थानानि भवन्ति । सूत्रं शारीरमैन्द्रियं चिकित्सा निदानं विमानं विकल्पः सिद्धिश्चेति । ब्रह्मप्रजापत्यश्विधन्वन्तरीन्द्रभरद्वाजात्रेयाग्निवेश्यादिभिरुपदिष्टश्चरकेण संचिप्तः । तत्रैव सुश्रुतेन पञ्चस्थानात्मकं प्रस्थानान्तरं कृतम् । एवं वाग्भटादिनापि बहुधेति न शास्त्रभेदः । कामशास्त्रमप्यायुर्वेदान्तर्गतमेव, तत्रैव सुश्रुतेन वाजीकरणाख्यकामशास्त्राभिधानात् । तत्र

वात्स्यायनेन पञ्चाध्याय्यात्मकं कामशास्त्रं प्रणीतम् । तस्य च विषयवैराग्यमेव प्रयोजनम्, शास्त्रोद्दीपितमार्गेणापि विषय-
भोगे दुःखमात्रपर्यवसानात् । चिकित्साशास्त्रस्य रोगतत्साधन-
रोगनिवृत्तितत्साधनज्ञानं प्रयोजनम् ।

एवं धनुर्वेदः पादचतुष्टयात्मको विश्वामित्रप्रणीतः । तत्र प्रथमो दीक्षापादः, द्वितीयः संग्रहपादः, तृतीयः सिद्धिपादः, चतुर्थः प्रयोगपादः । तत्र प्रथमे पादे धनुर्लक्षणमधिकारि-
निरूपणं च कृतम् । अत्र धनुःशब्दश्चापे रूढोऽपि धनुर्विधायुधे प्रवर्तते । तच्चतुर्विधं मुक्तममुक्तं मुक्तामुक्तं यन्त्रमुक्तं चेति । मुक्तं चक्रादि । अमुक्तं खड्गादि । मुक्तामुक्तं शल्यावान्तरभेदादि । यन्त्र-
मुक्तं शरादि । तत्र मुक्तमस्त्रमुच्यते । अमुक्तं शस्त्रमित्युच्यते । तदपि ब्राह्मवैष्णवपाशुपतप्राजापत्याग्नेयादिभेदादनेकविधम् । सर्वेषां शस्त्रविशेषाणामाचार्यस्य च लक्षणपूर्वकं संग्रहणप्रकारो दर्शितो द्वितीयपादे । गुरुसंग्रहायसिद्धानां शस्त्रविशेषाणां पुनः पुनरभ्यासो मन्त्रदेवतासिद्धिकरणमपि निरूपितं तृतीयपादे । एवं देवतार्चनाभ्यासादिभिः सिद्धानामस्त्रविशेषाणां प्रयोगश्चतुर्थ-
पादे निरूपितः । क्षत्रियाणां स्वधर्मयुद्धाचरणं दुष्टस्य दण्डश्चो-
रादिभ्यः प्रजापालनं च धनुर्वेदस्य प्रयोजनम् । एवं च ब्रह्म-
प्रजापत्यादिक्रमेण विश्वामित्रप्रणीतं धनुर्वेदशास्त्रम् ।

एवं गान्धर्ववेदशास्त्रं भगवता भरतेन प्रणीतम् । गीत-
वाद्यनृत्तभेदेन बहुविधोऽर्थः । देवताराधननिर्विकल्पकसमाध्यादि-
सिद्धिश्च गान्धर्ववेदस्य प्रयोजनम् ।

एवमर्थशास्त्रं च बहुविधं नीतिशास्त्रमश्वशास्त्रं शिल्पशास्त्रं
सूपकारशास्त्रं चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चेति । नानामुनिभिः प्रणीतं
तत्सर्वम् । अस्य च सर्वस्य लौकिकवत्प्रयोजनभेदे द्रष्टव्यः ।

एवमष्टादशविद्यास्त्रयोशब्देनोक्ताः, अन्यथा न्यूनताप्रसङ्गात् ।

तथा सांख्यशास्त्रं भगवता कपिलेन प्रणीतम् “अथ त्रिविध-
दुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” इत्यादि षडध्यायात्मकम् ।
तत्र प्रथमेऽध्याये विषया निरूपिताः । द्वितीयेऽध्याये प्रधान-
कार्याणि । तृतीयेऽध्याये विषयेभ्यो वैराग्यम् । चतुर्थेऽध्याये
विरक्तानां पिङ्गलाकुररादीनामाख्यायिकाः । पञ्चमेऽध्याये
परपक्षनिर्णयः । षष्ठे सर्वार्थसंक्षेपः । प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं
सांख्यशास्त्रस्य प्रयोजनम् ।

तथा योगशास्त्रं भगवता पतञ्जलिना प्रणीतम् “अथ योगा-
नुशासनम्” इत्यादि पादचतुष्टयात्मकम् । तत्र प्रथमपादे
चित्तवृत्तिनिरोधात्मकः समाधिरभ्यासवैराग्यरूपं च तत्साधनं
निरूपितम् । द्वितीये पादे वित्तित्तचित्तस्यापि समाधिसि-
द्धयर्थं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽ-
ष्टावङ्गानि निरूपितानि । तृतीये पादे योगिविभूतयः । चतुर्थ-
पादे कैवल्यमिति । तस्य च विजातीयप्रत्ययनिरोधद्वारेण निदि-
ध्यासनसिद्धिः प्रयोजनम् ।

तथा पशुपतिमतं पाशुपतं शास्त्रं पशुपतिना पशुपाशविमो-
क्षणाय “अथातः पाशुपतं योगविधिं व्याख्यास्यामः” इत्यादि
पञ्चाध्यायं विरचितम् । तत्राध्यायपञ्चकेनापि कार्यरूपो

जीवः पशुः, कारणं पशुपतिरीश्वरः, योगः पशुपतौ चित्तसमा-
धानम्, विधिर्भस्मना त्रिषवणस्नानादिर्निरूपितः, दुःखान्तसंज्ञो
मोक्षश्च प्रयोजनम् । एत एव कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ता
इत्याख्यायन्ते ।

एवं वैष्णवं नारदादिभिः कृतं पञ्चरात्रम् । तत्र वासु-
देवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाश्चत्वारः पदार्था निरूपिताः । भग-
वान्वासुदेवः सर्वकारणं परमेश्वरः । तस्मादुत्पद्यते संकर्ष-
णाख्यो जीवः । तस्मान्मनः प्रद्युम्नः । तस्मादनिरुद्धोऽहंकारः ।
सर्वे चैते भगवतो वासुदेवस्यैवांशभूतास्तदभिन्ना एवेति भगवतो
वासुदेवस्य मनोवाक्यवृत्तिभिराराधनं कृत्वा कृतकृत्यो भवती-
त्यादि च निरूपितम् ।

तदेवं दर्शितः प्रस्थानभेदः । सर्वेषां च संचेषेण त्रिविध
एव प्रस्थानभेदः—तत्रारम्भवाद एकः, परिणामवादो द्वितीयः,
विवर्तवादस्तृतीयः । पार्थिवाप्यतैजसवायवीयाश्चतुर्विधाः पर-
माणवो द्रव्यगुणादिक्रमेण ब्रह्माण्डपर्यन्तं जगदारभन्ते, असदेव
कार्यं कारकव्यापारादुत्पद्यत इति प्रथमस्तार्किकाणां मीमांस-
कानां च । सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानमेव महदहंकारा-
दिक्रमेण जगदाकारेण परिणमते, पूर्वमपि सूक्ष्मरूपेण सदेव कार्यं
कारणव्यापारेणाभिव्यज्यते इति द्वितीयः पक्षः सांख्ययोगपात-
ञ्जलपाशुपतानाम् । ब्रह्मणः परिणामो जगदिति वैष्णवानाम् ।
स्वप्रकाशपरमानन्दाद्वितीयं ब्रह्म स्वमायावशान्मिथ्यैव जगदाका-
रेण कल्पत इति तृतीयः पक्षो ब्रह्मवादिनाम् । सर्वेषां प्रस्थान-

कर्तृणां मुनीनां विवर्तवादपर्यवसानेनाद्वितीये परमेश्वरे प्रति-
पाद्ये तात्पर्यम् । नहि ते मुनयो भ्रान्ताः, सर्वज्ञत्वात्तेषाम् ।
किं तु बहिर्विषयप्रवणानामापाततः पुरुषार्थे प्रवेशो न संभवतीति
नास्तिक्यवारणाय तैः प्रकारभेदाः प्रदर्शिताः । तत्र तेषां तात्प-
र्यमबुद्ध्वा वेदविरुद्धेऽप्यर्थे तात्पर्यमुत्प्रेक्षमाणास्तन्मतमेवोपादेय-
त्वेन गृह्णन्तो जना नानापथजुषो भवन्तीति सर्वमनवद्यम् ॥

२८—वेदस्वरूपं वेदशाखाश्च

अथ वेदो नाम वेद्यन्ते ज्ञाप्यन्ते धर्मार्थिकाममोक्षा अनेनेति
व्युत्पत्त्या चतुर्वर्गज्ञानसाधनभूतो ग्रन्थविशेषः । करणे घञ्
बाहुलकात् । स च किंलक्षण इति चेत् 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद-
नामधेयम्' (प्रतिज्ञासूत्रपरिशिष्टे १ । २) इति आगमोक्तं तल्ल-
क्षणं वेदितव्यम् । यो ह्यव्यभिचरितस्वरवर्णादिपठनपाठनक्रमागतः
सन्सर्वकालं सर्वदेशेषु प्रतिशाखमविभागेन वर्त्तमानः स एको
मन्त्रराशिः । अपरस्तु विधिनिन्दाप्रशंसासम्प्रशनाख्यानादिभि-
स्तस्यैव प्रायो विनियोगप्रख्यापक उपव्याख्यानभूतो वाक्यनि-
चयो ब्राह्मणराशिः । अनयोरेकः सङ्ग्रहो वेद इत्यभिधीयते ।

वेदनिबन्धेषु मन्त्रब्राह्मणभागौ परस्परमसम्मिश्रावेव प्रायः
पठ्येते । क्वचित्तु ब्राह्मणसम्मिश्रितोऽपि मन्त्रभागः पठितो-

ऽस्ति । एवमुभयात्मकोऽपि विध्यर्थवादमन्त्ररूपेण त्रिधा व्यवस्थितोऽयं वेदराशिरेकमूल एककर्मलक्षणफलो महाकल्पवृत्तो वरीवर्त्ति । अस्य च फलभूतं कर्म विधिना विहितमर्थवादेन प्ररोचितं मन्त्रेण च स्मृतं सदभ्युदयकारि भवति ।

ननु प्रतिशाखं यज्ञकर्मणि भिद्यन्ते तत्कथमेककर्मफलोऽयं वेदकल्पवृत्त इत्युच्यते । नैष दोषः । अवान्तराकृतिभेदेऽपि कर्मजातिव्यञ्जकप्रधानाकृतिभेदाभावात् । नह्येकस्यां शाखायां विहितस्याग्निहोत्रादिकर्मणः स्थाने विजातीयस्य ग्रहयज्ञादेरप-
रस्यां शाखायां विधानमस्ति । तस्मान्न प्रतिशाखं कर्मभेद इति मन्तव्यम् । यदि प्रतिशाखं बदरामलकादिवज्जात्यैव कर्मभेदः स्यात् तदा एकमूलाभावाददित एवारभ्य भिद्यमानत्वाद् वृत्तान्तरवद्वेदान्तराण्येवोच्येरन्, न शाखान्तराणि । तस्मादेकमूलः समानफलोऽयं वेदकल्पशाखीत्याहुः ।

सर्वार्थवेदको वेदश्चतुर्धा भिद्यते क्रमात् ।

ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः ॥ इति ।

यद्यपि बहुषु श्रुतिस्मृत्यादिवाक्येषु वेदत्रयी संकीर्त्यते, न तु चतुर्थोऽथर्वणवेदः । तथापि ब्रह्मवेदशब्देन चतुर्थस्याथर्वणवेद-
स्यापि मुण्डकोपनिषदि^१ श्रवणात् स्मृतिपुराणादिष्वपि बहुशः

१ 'तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ।' (मु० उ० १ । ४-५) ।

संकीर्तनाच्च चतुर्धेत्युक्तम् । तथा चरणव्यूहेऽपि 'अथातश्च-
रणव्यूहं व्याख्यास्यामः । तत्र निरुक्तं चातुर्विधं चत्वारो
वेदा विज्ञाता भवन्ति' (च० १) इति स्थितम् । तथा व्या-
करणमहाभाष्ये पतञ्जलिनाप्युक्तम् 'महान् शब्दस्य प्रयोग-
विषयः—सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः
सरहस्या बहुधाभिन्ना एकशतमध्वर्यु^१शाखाः सहस्रवर्त्मा
सामवेद एकविंशतिधा बह्वृचा^२ नवधाऽथर्वणो वेदः' (महा०
पस्पशाह्नि०) इति । एवं वेदस्य चातुर्विध्यं ३ अष्टके ८ अध्याये
१० वर्गे श्रूयमाणया ऋचाप्यभिधीयते ।

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा

द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति

महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥

(ऋ० ४ । ५८ । ३) इति । अत्र निरुक्ते 'चत्वारि शृङ्गेति
वेदा वा एते उक्ताः' (नि० परिशि० १३ । ७) इति यास्के-
नोक्तम् । वेदभाष्ये सायणाचार्येणापि तथैव भाषितमित्यलम् ।

ऋग्वेदमानं तच्छाखाश्च

तत्र तावद्ग्वेदस्य मानमुक्तं चरणव्यूहे—

ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्च शतानि च ।

१ अध्वर्युर्यजुर्वेदः ।

२ 'बाह्वृच्यम्' इति पाठभेदः ।

ऋचामशीतिः पादश्च (१०५८०) तत्पारायणमुच्यते ॥

(च० १) इति ।

अस्य च वेदस्य पञ्च शाखाः सन्ति । शाकला बाष्कला
आश्वलायनाः शाङ्खायना माण्डूकाश्चेति । तथा चोक्तं
शौनकीये प्रातिशाख्ये^१ ।

ऋचां समूहो ऋग्वेदस्तमभ्यस्य प्रयत्नतः ।

पठितः शाकलेनादौ चतुर्भिस्तदनन्तरम् ॥

शाङ्खाश्वलायनौ चैव माण्डूको बाष्कलस्तथा ।

बह्वृचा ऋषयः सर्वे पञ्चैते एकवेदिनः ॥ इति ।

अत्र शाकलादिषु ऋषिशब्दो गौणो, न तु मुख्यः । आश्व-
लायनगृह्ये देवर्ष्याचार्यतर्पणविधिविधायके सूत्रे^२ शाकलादो-
नामृषिष्वपरिगणनादाचार्येषु गणनाच्च । एवमैतरेयि, कौषीतकि,
शैशिरि, पैङ्गीत्यादयोऽन्येऽपि ऋग्वेदस्य शाखाभेदाः क्वचिदुप-
लभ्यन्ते । तथा विष्णुपुराणेऽप्युक्तम्—

मुद्गलो गोकुलो वात्स्यः शैशिरः शिशिरस्तथा ।

पञ्चैते शाकलाः शिष्याः शाखाभेदप्रवर्तकाः ॥ इति ।

तथा व्याकरणमहाभाष्ये 'एकविंशतिधा बह्वृचाः' इति
स्थितम् । एवं चाध्ययनसंप्रदायप्रवर्तकानामेषां शाकलादी-

१ शौनकीयऋग्वेदप्रातिशाख्यस्य मुद्रितपुस्तकेषु अयं पाठो नोप-
लभ्यते ।

२ आश्व० गृ० ३।४।४ ।

नामाचार्याणां प्रवचनभेदः शाखाभेदव्यवहारे कारणम् । ततश्च मन्त्रब्राह्मणात्मकः स्वाध्यायैकः शाखेति पर्यवसितोऽर्थः । सा च शाखा अध्ययनभेदाद्वा सूत्रभेदाद्वा भिद्यते । एकस्मिन्नेव वेदे मन्त्रब्राह्मणयोरन्यतरभेदेन योऽवान्तरशाखाभेदः, सोऽध्ययनभेदकृतः । यथा शाकलबाष्कलयोर्द्वयोः शाखयोः स्वाध्यायो यत्किञ्चिद्भिद्यते सूत्रं तु भिन्नाध्ययनयोर्द्वयोरप्याश्वलायनीयमेकमेव । तथा च शाकलबाष्कलयोर्भेदोऽध्ययनभेदकृतः । अथैकस्यां समानपाठायामपि तैत्तिरीयशाखायामवान्तरशाखाभेदो बौधायनापस्तम्बहिरण्यकेशिप्रभृतिः सूत्रभेदकृतो वेदितव्यः । एवं प्रवचनभेदात् प्रतिवेदं भिन्ना भूयस्यः शाखाः सन्ति ।

प्रवचनशब्दः सूत्रप्रातिशाख्यशिक्षाद्यङ्गवाचकः । तथा च ।

अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

(मनु० ३ । १८४) इति तृतीयाध्यायगतमनुवचनव्याख्यायां कुल्लुकभट्ट आह 'प्रकर्षेणैवोच्यते वेदार्थ एभिरिति प्रवचनान्यङ्गानि' इति । एवं प्रवचनशब्देन ब्राह्मणमप्युच्यते यतस्तेनापि प्रकर्षेण वेदार्थस्य परिभाषणादित्याहुः ।

ऋग्वेदस्य सूक्तादिरूपेण विभागः

सूक्तादिस्वरूपविचारश्च

ऋग्वेदस्य सप्तदशाधिकमेकसहस्रं सूक्तानि । षडधिके द्वे सहस्रे वर्गाः । चतुःषष्टिरध्यायाः । दश मण्डलानि । अष्टौ अष्टकानि । इत्येवं विभागः परिकल्पितः ।

तत्र सूक्तलक्षणं यथा बृहद्देवतायाम्^१—

सम्पूर्णमृषिवाक्यं तु सूक्तमित्यभिधीयते ।

(बृ० दे० १ । १३) इति । सम्पूर्णं निराकाङ्क्षं यद्वेषे-
वेदस्य वाक्यं तत्सूक्तमिति तदर्थः । वैदिकं महावाक्यं सूक्त-
मिति यावत् । तच्च त्रिविधम् । ऋषिसूक्तम्, देवतासूक्तम्,
छन्दःसूक्तमिति भेदात् । त्रयाणामेषां लक्षणानि बृहद्देवतायां
यथा—

ऋषिसूक्तानि यावन्ति सूक्तान्येकस्य वै कृतिः ।

स्तूयेतैकां तु यावत्सु तत्सूक्तं दैवतं विदुः ।

समानच्छन्दसो मन्त्राश्छन्दःसूक्तं तदुच्यते ॥ (cp. बृ०
दे० १ । १३-१६) इति ।

तत्र ऋषिसूक्तं यथा—‘अग्निमीळे’ (ऋ० १ । १ । १)
इत्यारभ्य ‘इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्’ (ऋ० १ । ११ । १) इत्यतः
प्राग् विंशतिवर्गसमाप्त्यन्तमेकमृषिसूक्तम् । तावतीनामृचामे-
केनर्षिणा मधुच्छन्दसा दृष्टत्वात् । यथा वा—‘इन्द्रं विश्वा
अवीवृधन्’ इत्यष्टर्चं द्वितीयमृषिसूक्तम् । तासामृचां मधुच्छ-
न्दसः पुत्रेण जेत्रा दृष्टत्वात् ।

देवतासूक्तं यथा—‘अग्निमीळे पुरोहितम्’ इत्यादिनवर्च-
मग्निदेवताकमाद्यं देवतासूक्तम् । यथा वा—‘वायवा याहि
दर्शत’ (ऋ० १ । २ । १) इति नवर्चं वायव्यं द्वितीयं देवतासूक्तम् ।

१ बृहद्देवतानामको ग्रन्थः शौनकेन महर्षिणा कृतः ।

छन्दःसूक्तं यथा—‘अग्निमीळे पुरोहितम्’ इत्यारभ्याष्टा-
दशवर्गपर्यन्तं ‘गायन्ति त्वा गायत्रिणः’ (ऋ० १ । १० । १)
इत्यतः प्राग् गायत्रोछन्दोबद्धमाद्यं छन्दःसूक्तम् । एवं यथा-
यथमुदाहर्त्तव्यम् ।

त्रिविधानामप्येषां सूक्तानां कर्मसु विनियोगः श्रुत्या
प्रतिपाद्यते । तथा हि ‘उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येति ब्राह्मणाच्छंसी^१
ब्रह्मण्वत्समृद्धं सूक्तमहरहः शंसति’ इति प्रकृत्य ‘तदु वासिष्ठम् ।
एतेन वै वसिष्ठ इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत्’ इति ऐतरेयब्राह्म-
णस्य पञ्चमपञ्चिकायामुक्तम् । तथा देवतासूक्तस्य विनि-
योगोऽप्यैतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायामुपदिश्यते—‘तस्मान्मैत्रा-
वरुणं मैत्रावरुणः प्रातःसवने शंसति’ (ऐ० ब्रा० ६।४) इति ।
मैत्रावरुणानामक ऋत्विक् मैत्रावरुणं मित्रावरुणदेवताकं सूक्तं
प्रातःसवनकर्मणि शंसतीति तदर्थः । एवमैतरेयब्राह्मणस्य
पञ्चमपञ्चिकायाम्—‘तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन’
(ऐ० ब्रा० ५।४) इति वाक्येन त्रिष्टुप्छन्दोघटितं छन्दस्सूक्त-
मुपदिश्यते ।

वर्गविभागोऽध्यायविभागश्चाध्यापकसम्प्रदायक्रमागत एवेति
भाति, यतोऽनुगतं तयोः किञ्चिल्लक्षणं न पश्यामः ।

१ ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः ।

२ मुद्रितपुस्तकेषु षष्ठपञ्चिकाया विंशतितमे खण्ड एवायं पाठः
दृश्यते ।

मण्डललक्षणं तु शक्यते उन्नेतुम्—तत्तद्विष्टानां बहूनां सूक्तानामेकैर्षिकर्तृकः सङ्ग्रहो मण्डलमिति । अत एव सर्वानुक्रमणिकायामुक्तं शौनकेन^१—‘य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत्स गृत्समदो द्वितीयं मण्डलमपश्यत्’ (ऋ० सर्वानु० २।१) इति । न हि द्वितीयमण्डलगतानि सर्वाणि सूक्तानि गृत्समद एव दृष्टवान् किंतु सङ्ग्रहीतवान् । अन्यथा क्रतुकूर्मादीनां तत्तत्सूक्तैर्षित्वेन तत्रैवानुक्रमणिकाग्रन्थेऽभिधानस्यासङ्गतेः ।

मण्डलर्षय आश्वालायनगृह्यसूत्रे उक्ताः—‘शतर्चिनो माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिभरद्वाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्याः क्षुद्रसूक्ता महासूक्ताः’ (आश्व० गृ० ३।४।१) इति ।

मधुच्छन्दःप्रभृतयोऽगस्त्यन्ता आद्यमण्डले ।

ये सन्ति ऋषयस्ते वै सर्वे प्रोक्ताः शतर्चिनः ॥

शतर्चिपदस्य निर्वचनं कृतं पूर्वाचार्यैः—

ददर्शादौ मधुच्छन्दा द्व्यधिकं यदृचां शतम् ।

तत्साहचर्यादन्येऽपि विज्ञेयास्तु शतर्चिनः ॥

अच्छत्राश्छत्रिणैकेन यथा ते छत्रिणोऽभवन् । इति ।

द्व्यधिकेऽपि शतोक्तिर्बाहुल्यात् । अन्त्ये मण्डले क्षुद्रसूक्तानां महासूक्तानां च द्रष्टार ऋषयोऽपि लक्षणाया क्षुद्रसूक्ता महासूक्ता इति व्यपदिश्यन्ते । महासूक्तलक्षणं बृहद्देवतायामुक्तम्—

१ शौनकशिष्यः कात्यायन एवास्य ग्रन्थस्य कर्तेति तु प्रसिद्धिः ।

दशर्चताया अधिकं महासूक्तं विदुर्बुधाः । इति ।
 एतेन—एकचर्चप्रभृतिदशर्चपर्यन्तं क्षुद्रसूक्तम्—इति क्षुद्रसूक्तलक्ष-
 णमपि सूचितं भवति । मध्यमेषु द्वितीयादिनवमान्तेषु मण्ड-
 लेषु य ऋषयस्ते माध्यमा व्यपदिश्यन्ते । तथा च प्रथमस्य
 मण्डलस्य शतर्चिनः, द्वितीयस्य गृत्समदः, तृतीयस्य विश्वामित्रः,
 चतुर्थस्य वामदेवः, पञ्चमस्यात्रिः, षष्ठस्य भरद्वाजः, सप्तमस्य
 वसिष्ठः, अष्टमस्य प्रगाथाः, नवमस्य पावमान्याः, दशमस्य
 क्षुद्रसूक्ता महासूक्ताश्चेति गृह्यसूत्रार्थः ।

ऋषीणां लक्षणादिविचारः

अथैषामृषीणां चातुर्विध्यमुक्तं पूर्वाचार्यैः—

ऋषीणामृषिपुत्राणामृषिकाणां स्वयंभुवाम् ।

तथा^१ नामाभिजानीयाद्यथैषां मन्त्रदृष्टयः ॥

प्रवरैर्यै^२ समाख्याता ऋषयस्त इति श्रुतिः ।

तत्पुत्रपौत्रनप्तार ऋषिपुत्रा इति स्मृताः ॥

राजन्यवैश्या^३ ऋषिकाः स्त्रियस्तास्तिर्यग्योनयः ।

१ यथा यतो हेतोरेषामृष्यादीनां मन्त्रदृष्टयो वर्तन्ते तथा ततो
 हेतोरेषामृषिरित्येव सामान्यतो नाम जानीयात् ।

२ प्रवरैर्मन्त्रदर्शिभिः पुत्रपौत्रादिभिर्यै समाख्याताः प्रसिद्धास्ते ऋषयः
 कथ्यन्त इति शेषः । नप्ता प्रपौत्रः ।

३ राजन्यवैश्याः, अपि च ताः स्त्रियः गोधाघोषाप्रभृतयो ब्रह्मवादिन्य
 इति प्रसिद्धाः ऋषिका इत्युच्यन्ते । ऋषिका इति पुं सि स्त्रियां च तन्त्रेण

देवाऽदेवाप्सरोनद्यो गन्धर्वास्ते स्वयम्भुवः ॥ इति ।

एषामुदाहरणानि प्रदर्शयन्ते । तत्र तृतीयमण्डलद्रष्टा विश्वामित्रः तस्य पुत्रो मधुच्छन्दाः पौत्रो जेता च मन्त्रद्रष्टाभवत्; तस्माद्विश्वामित्र ऋषिः, मधुच्छन्दः प्रभृतयश्च ऋषिपुत्राः । यथा वा अङ्गिरसः पुत्रो रूहगणः, पौत्रो गोतमो, नप्ता वामदेवः, प्रणप्ता बृहदुक्थयः त इमे सर्वे मन्त्रद्रष्टारो बभूवुः; तस्मादङ्गिरा ऋषिः, रूहगणादयो हि ऋषिपुत्राः । ऋषिक इत्यत्राल्पार्थे कन् । अल्पऋषिरित्यर्थः ।

तत्र राजन्य ऋषिको यथा—तृतीयाष्टके 'मम द्विता' (ऋ० ४।४२।१) इति दशर्चस्य सूक्तस्य पुरुकुत्सपुत्रस्त्रसदस्युनामा राजर्षिः । यथा वा तदग्निमस्य 'क उ श्रवत् (ऋ० ४।४३।१) इति सप्तर्चस्य सूक्तस्य पुरमीढाजमीढौ सुहोत्राभिधस्य राज्ञः पुत्रावृषी ।

वैश्य ऋषिको यथा—अष्टमाष्टकस्य द्वितीयाध्याये 'अग्नि-रिन्द्रः' (ऋ० १०।६५।१) इति पञ्चर्चस्य सूक्तस्य 'देवान् हुवे' (ऋ० १०।६६।१) इति पञ्चदशर्चस्य सूक्तस्य च वसुकुपुत्रो वसुकर्ण ऋषिः । स च वैश्य इति सम्प्रदायविद आहुः । युक्तं चैतत्—वसु धनं सुवर्णरजतादि क्रीणातीति वसुक इति नामधेय-पदस्य तथैव स्वारस्यावगमात् ।

बहुवचनान्तं प्रयुक्तम् । तिर्यग्येनयः पशुजातयः । देवा अदेवा इत्यादयस्ते स्वयम्भुव इति व्यपदिश्यन्ते ।

स्त्रिय ऋषिका यथा—चतुर्थाष्टकस्य प्रथमाध्याये 'समिद्धो अग्निः' (ऋ० ५।२८।१) इति षष्ठ्यस्य सूक्तस्यात्रिपुत्री विश्व-
वारानाम्नी ऋषिका । यथा वा अष्टमाष्टके षष्ठाध्याये 'तेऽ-
वदन्' (ऋ० १०।१०८।१) इति सप्तम्यस्य सूक्तस्य ब्रह्मजाया
जुह्वनाम्नी ऋषिका ।

स्वयम्भुवो यथा—'इन्द्रस्य दूतीरिषिता चरामि' (ऋ०
१०।१०८।२) इति, 'नाहं तं वेद' (ऋ० १०।१०८।४) इति
चैवमादीनामष्टमाष्टकस्य षष्ठ्यध्याये पठितानां कासांचिदृचां
सरमानाम्नी देवशुनी ऋषिका । सा हि तिर्यग्योनिः । उप-
नयनाध्ययनाद्यभावेऽपि स्वयंप्रतिभातवेदत्वं स्वयंभूत्वमिति
तल्लक्षणं वेदितव्यम् । देवाद्या अप्युपनयनाद्यभाववन्तः स्वयं-
प्रतिभातवेदा एवेति नैतल्लक्षणमतिवर्तन्ते । यथा वा अष्ट-
माष्टकस्य तृतीयाध्याये 'अग्निः सप्तिं वाजम्' (ऋ० १०।८०।१)
इति सप्तम्यस्य सूक्तस्य सौचीकोऽग्निर्देव ऋषिः । एवं यथा-
यथमुदाहार्यम् ।

स्पष्टश्चायमृषिसूक्तादिलक्षणविचारः शौनकीय (? कात्या-
यनीय) सर्वानुक्रमणिकाभाष्ये । चतुर्विधानामप्येषां सामान्य-
लक्षणं तु 'मन्त्रद्वयः' इत्येव पूर्वाचार्यैरुदाहृतम् । दर्शनं ज्ञानम् ।
तच्च परमेश्वरप्रसादलब्धं सर्वेषामविशेषात् । किञ्च दर्शनं
नाम सिद्धस्य वस्तुनो विषयोकरणं न तूत्पादनम् । एवं
चर्षयो न वेदस्य कर्तारः, किन्तु द्रष्टार इति बोध्यम् ।

वेदानामृषिकर्तृ कत्वखण्डनम्

स्यादेतत्—‘यस्य वाक्यं स ऋषिः । या तेनोच्यते सा देवता । यदक्षरपरिमाणं तच्छन्दः । अर्थेऽस्य ऋषयो देवताश्छन्दोभिरुपाधावन्?’ (ऋ० सर्वानु० परिभाषा २।४-७) इति सर्वानुकमण्यां शौनको(१कात्यायनो)क्तेः, ‘अर्थकाम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्य^२मिच्छन् स्तुतिम् प्रयुङ्क्ते स तद्देवत्यो मन्त्रः’ (नि० ७।१) इति नैरुक्ते सप्तमाध्याये यास्कोक्तेश्च मन्त्रकर्तार एव ऋषयः किं न स्युः । किञ्च मन्त्रलिङ्गादपि ऋषीणां मन्त्रकर्तृत्वं प्रतीयते । तथाहि । ‘सोम गोर्भिष्टा वयं वर्द्धयामो वचोविदः’ (ऋ० १।८१।११) इति मन्त्रो ‘हे सोम वचोविदो वयं त्वा त्वां गोर्भिर्वर्द्धयामः स्तुमः’ इत्यर्थकः, तथा बृहद्देवतोक्तम्

ऋषिसूक्तानि यावन्ति सूक्तान्येकस्य वै कृतिः
(बृ० दे० १।१४) इति ऋषिसूक्तलक्षणं च वेदवाक्यानि ऋषिकर्तृकाणि इत्यावेदयति इति चेत् । मैवम् । वेदानामपौरुषेयत्वस्य मीमांसाशास्त्रे सिद्धान्तितत्वात् । तथाहि—
प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य पुरुषनिर्मितत्वं हि पौरुषेयत्वम् ।
तच्च वेदस्य नास्ति ।

१ स्तुतवन्त इत्यर्थः ।

२ अर्थस्य अभिलाषविषयस्य पतिः स्वामी, प्रदाने प्रभुरिति यावत् । अर्थपतेर्भाव आर्थपत्यम् ।

न च

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत? ॥

(ऋ० १० । ६० । ८) इति ऋङ्मन्त्रेण वेदस्य पौरुषेयत्वमवगम्यत इति वाच्यम् । उक्तमन्त्रेण वेदस्य यज्ञपुरुषादुत्पन्नत्वमात्रबोधनेऽपि प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वाबोधनात् । ईश्वरः सर्वज्ञत्वाद् गतकल्पीयं वेदमस्मिन् कल्पे स्मृत्वोपदिशतीत्येतावतैव निर्वाहे पौरुषेयत्वकल्पनानुपपत्तेश्च । 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (ऋ० १०।१६०।३) इति श्रुतिमूलकेन 'यः कल्पः स कल्पपूर्वकः' इति न्यायेन संसारस्यानादित्वाच्च । काठकादिसमाख्यानमपि अध्ययनसम्प्रदायप्रवर्तकत्वेनोपपत्तेश्चेत्याहुः ।

युक्तं चैतत् । अत एव

युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥

इति स्मर्यते । तथा तैत्तिरीययजुरारण्यके सहवैउपनिषदि 'अजान् ह वै पृश्नी स्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्ष त ऋषयोऽभवंस्तद्वषीणामृषित्वम्' (cp. तै० आ० २।६) इति श्रूयते । स्वयम्भु प्रमाणान्तरमनुपजीव्य स्वयम्भूतं स्वतःप्रमाणभूतमिति

१ सर्वैर्देवमनुष्यादिभिर्हूयते इज्यते यस्तस्मात्सर्वहुतो यज्ञात् परमेश्वरादगादयो जज्ञिरे इत्यर्थः ।

यावत् । ब्रह्म वेदः तपश्चरतोऽजान् अयोनिसम्भवान् पृथीन्
पुरुषान् प्रति अभ्यानर्ष अभिजगाम । ऋषी गतौ तुदादिः ।
परोक्षे लिट् । अतस्ते ऋषयोऽभवन्नित्यादिस्तदर्थः । नैरुक्त-
ग्रन्थे द्वितीयाध्याये 'ऋषिदर्शनात्स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः'
(नि० २ । ११) इति वदन् यास्कमुनिरपि ऋषिशब्दप्रवृत्ति-
निमित्तं वेदसम्बन्धि दर्शनमेव निर्णीतवान् । एवं च ऋषति
वेदं पश्यतीत्यृषिः । धातूनामनेकार्थकत्वादत्र ऋषेर्धातोर्दर्शने
वृत्तिः, गत्यर्थकानां ज्ञानार्थकत्वाद्वा । प्रकृते हि दर्शनं प्रत्य-
क्षीकरणमेव, न तु चाक्षुषं ज्ञानमिति भावः । किञ्च

अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रैविदा विदुः ।

ऋचः सामानि यजूँषि । सा हि श्रीरमृता सताम् ॥^१

(तै० ब्रा० १ । २ । १ । २६) इति कृष्णयजुर्मन्त्रेण ऋषयो
विदुरित्युक्तत्वात्तेषां वेदकर्तृत्वाभावो बोधितः । अन्यथा चक्रु-
रित्येव तत्र श्रुतं स्यात् ।

यत्तु 'सोम गीर्भिष्ट्वा वयमि'ति मन्त्रलिङ्गं कर्तृत्वसाधकतयो-
पन्यस्तम् । तत्तु न तथा साधयति, 'वचोविद' इति विशेषणेन
पूर्वसिद्धानामेव वेदवचसां वेत्तारो वयमित्यर्थस्य क्रोडोकारात्
(? = करणात्), 'गीर्भि'रित्यस्य वेदवाणीरित्यर्थाच्च । नन्वे-

१ त्रैविदा ऋषय ऋचः सामानि यजूंषीत्येवंरूपं यं विदुर्ज्ञातवेन्तस्तं
मे मन्त्रं वेदत्रयलक्षणं हे अहे बुध्निय त्वं गोपाय रक्षस्व । सा वेदत्रयी
हि यतो हेतोः सताममृता अक्षया श्रीः सम्पत्तिरित्यर्थः ।

वमपि वयमित्यस्मच्छब्दप्रयोगाद् 'वर्द्धयामः' इत्युत्तमपुरुषप्रयोगाच्चैवंविधमन्त्राणामृषिकर्तृकत्वं दुर्निवारम् । स्वप्रणीतेष्वेव वाक्येषु वयं स्तुमो वयमवोचाम इत्यादिप्रयोगदर्शनादिति चेत् । सत्यम् । परन्तु नैष दोषो वेदे सम्प्रसरति, निजतपोमहिम्ना प्राप्तपरमेश्वरतादात्म्यानामृषीणां मुखतः प्रादुर्भूततथाविधवाक्यानामपि परमेश्वरप्रणीतत्वावधारणात् । तथा चोक्तं शतपथब्राह्मणे चतुर्दशप्रपाठकस्य चतुर्थाध्याये 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्सर्वमभवत् तद्यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् । तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्, तद्वैतत् पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीर्वा ऋषिरस्मि विप्रेती'त्यादि । 'अहं मनुरभवम्' (ऋ० ४ । २६ । १) इति सूक्तमृग्वेदे तृतीयाष्टकस्य षष्ठेऽध्याये पठ्यते । अनेन सूक्तेन वामदेव ऋषिर्विश्वरूपब्रह्मभावं साक्षात्कृतवतः स्वस्यानुभवमनुवदति । एवमैतरेयकेऽपि श्रूयते (?)—'य एते खल्वमी मन्त्रदृशः सर्व एते

१ अग्रे सृष्टेः पूर्वम् इदम् संप्रति दृश्यमानं विश्वम् ब्रह्मैवासीत् । वाशब्द एवार्थः । तद् ब्रह्म आत्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीत्यवेत् साक्षादकरोत् । तस्मात् ततश्च तद् ब्रह्म सर्वं विश्वरूपमभवत् । तत् तस्मात् कारणात् देवानामृषीणां मनुष्याणां वामदेवः पुमान् प्रत्यबुध्यत प्रत्यगात्मनो ब्रह्मभावं साक्षादकरोत् स एव पुमान् तत् विश्वरूपं ब्रह्माभवत् ॥ अत्रार्थे वामदेवस्य महर्षेरनुभवं ऋग्वेदप्रसिद्धं संवादयति—अहं मनुर्इत्यादिना ॥

परस्यैव विभूतिरिति । 'यस्य वाक्यं स ऋषिः' इति सर्वानुक्रमणीसूत्रस्य तु यस्य दृष्टं वाक्यमित्यर्थ इति न कोऽपि विरोधः । एवं च 'गृत्समदो द्वितीयमण्डलमपश्यत्' (ऋ० सर्वानु० २ । १) इति सर्वानुक्रमगतं सूत्रमपि सङ्गच्छते । अन्यथा स्वग्रन्थेनैव विरुध्येत । किंच बृहदेवतोक्ते ऋषि-सूक्तलक्षणे—'ऋषिसूक्तानि यावन्ति सूक्तान्येकस्य वै कृतिरित्यत्र कृतिरित्यस्य दर्शनक्रियेत्यर्थः सकलश्रुतिस्मृत्यनुरोधादवगन्तव्यः ।

अथ वेदस्य श्रुतिरिति संज्ञापि श्रूयत एवायं सर्वेन त्वस्य कश्चिच्छरीरी कर्त्तोपलभ्यत इति तात्पर्यमवधारयति । एवं च पारस्पर्यक्रमागतमेव वेदज्ञानं सर्वेषाम्, न तु ऋषयोऽपि तस्य स्वतन्त्राः कर्त्तार इति लभ्यते । अत एव ऋग्वेदे तृतीयाष्टकस्य चतुर्थाध्याये पठ्यते—'महो रुजामि बन्धुता वचो-भिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय' (ऋ० ४ । ४ । ११) इति । तथा ऐतरेयब्राह्मणे पठ्यते 'प्रजापतिरकामयत प्रजायेय भूयान्स्या-मिति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वेमान् लोकानसृजत पृथिवी-मन्तरिक्षं दिवम् । तान् लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्य-

१ हे अग्ने यदहं महः कमनीयं यथा स्यात्तथा बन्धुता त्वदीयत्वेन बन्धनशीलत्वम् । द्वितीयार्थे व्यत्ययेन प्रथमा । वचोभिः कृत्वा रुजामि संपादयामि । तदेतत् मा मां प्रति गोतमात् पितुर्मजनकात् सकाशात् अन्वियाय अनुगतम् प्राप्तमित्यर्थः ।

२ अभ्यतपत् स्वतपःप्रभावसंस्कृतान् अकरोदित्यर्थः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । प्रजापतितपःप्रभावेण तेभ्यस्तेभ्यस्तानि तानि वस्तून्यजायन्तेति भावः ।

स्त्रीणि ज्योतींष्यजायन्ताग्निरेव पृथिव्या अजायत वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवस्तानि ज्योतींष्यभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्त ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात् । तान् वेदानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायन्त भूरित्येव ऋग्वेदादजायत भुव इति यजुर्वेदात् स्वरिति सामवेदात् । तानि शुक्राण्यभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति । तानेकधा समभरत्तदेतदोमिति' (ऐ० ब्रा० ५ । ३२) इति । एतद्ब्राह्मणपर्यालोचनया प्रजापतिरेवाग्रे स्वतपःप्रभावेण सप्रणवव्याहृतिकां त्रयीमपश्यत् ततः परं यथायथं निजतपोबलेन तैस्तैर्ऋषिभिस्ते ते मन्त्रादिभागाः परमेश्वरप्रसादतो लब्ध्वा यथास्थितस्वरवर्णानुरूपं पठित्वा लोकेऽत्र प्रकटीकृता इति प्रतीयते इत्याहुः ।

ननु यदि सिद्धानामेव मन्त्राणां दर्शनं मधुच्छन्दःप्रभृतीनामृषित्वसम्पादकम्, तर्हीदानींतनेषु श्रोत्रियेष्वपि ऋषित्वमतिप्रसज्येतेति चेत् । मैवम् । इह लोके स्वेतरैरदृष्टपूर्वाणामेव श्रुतिवाक्यानां गुरुदेवताप्रसादेन संजातदर्शनस्यैव स्वस्मिन्नृषित्वसम्पादकत्वादित्यलमनया प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

प्रकृतमनुसरामः—

यजुर्वेदमानं तच्छाखाश्च

‘एकशतमध्वर्युशाखाः’ (महाभा० पस्पशा०) इति महाभाष्ये पतञ्जलिराह । ‘यजुर्वेदस्य षडशीतिभेदा भवन्ति’

(च० २) इति चरणव्यूहः । परन्त्वेषु शाखाभेदेषु कतिचिदु-
च्छिन्नाः सन्तो नामतोऽपि न ज्ञायन्ते । येषां हि नामानि
ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते तान् भेदान् वदामः—चरकाः, आह्वरकाः,
कठाः, प्राच्यकठाः, कापिष्ठलकठाः, चारायणीयाः, वारतन्त-
वीयाः, श्वेताः, श्वेततराः, औपमन्यवाः, पाताण्डिनेयाः, मैत्राय-
णीयाश्चेति । मैत्रायणीयानामपि षड् भेदा भवन्ति—मानवा
वाराहा दुन्दुभाशङ्खागलेया हारिद्रवीयाः श्यामायनीयाश्चेति ।
तथा चरकविशेषाणां तैत्तिरीयकाणां द्वौ भेदौ भवतः—औखीयाः
खाण्डिकीयाश्चेति । खाण्डिकीया अपि पञ्चधा भिन्नाः—
आपस्तम्बी बौधायनी सत्याषाढी हिरण्यकेशी शास्त्रायनी
चेति । वारतन्तवीया औखीयाः खाण्डिकीयास्तैत्तिरीया
इत्यत्र 'तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्' (अष्टा० ४।३।१०२)
इति पाणिनीयसूत्रेण छण्प्रत्ययः, आपस्तम्बीत्यादिपञ्चसु 'कला-
पिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' (अष्टा० ४।३।१०४) इति सूत्रेण
णिनिः । एषां सर्वेषां स्वाध्यायमानं चरणव्यूहे प्रोक्तम्—

अष्टादश सहस्राणि मन्त्रब्राह्मणयोः सह ।

यजूंषि यत्र पठ्यन्ते स यजुर्वेद उच्यते ॥

(cp. च० २) इति ।

सर्व एवैते भेदाः कृष्णयजुःशब्देन व्यवहियन्ते । वक्ष्यमाणाः
काण्वमाध्यन्दिनादयस्तु शुक्लयजुःशब्देन । तत्कारणं सम्प्रदाय-
विद एवमाहुः—वैशम्पायनो नाम यजुर्वेदाचार्यो येनाध्यापिता
बहवः शिष्या वेदवेदाङ्गपारगाः संवृत्ताः । स कदाचित्केनचिन्नि-

मित्तेन ब्रह्महत्यापातकवान् संवृत्तः । ततो द्वादशवार्षिकं ब्रह्म-
हत्यापापापहं व्रतं चरितुकाममाचार्यं प्रति शिष्याः प्रोचुः—
भगवन् द्वादशवार्षिकस्यैतद्ब्रतस्य षष्ट्युत्तराणि त्रीणि शतानि
प्राजापत्यानि भवन्ति तानि सर्वे वयं भवत्पापक्षयार्थं चराम
इति । अनुमतं च तत्तथास्त्वित्याचार्येण । यदाह व्यासः—

‘वैशम्पायनशिष्यास्ते चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।

यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहःक्षपणं स्वगुरोर्ब्रतम् ॥ इति ॥

एवं व्रतं चरत्सु तेषु याज्ञवल्क्यनामा शिष्यो गुरुमभ्येत्य
प्रोवाच—‘भो भगवन् किमेतेषां क्षुद्राणां व्रतचर्यया भविष्यति,
नूनमहमेवैकः सुदुश्चरमपि भवद्ब्रतं चरिष्ये’ इति । तच्छ्रुत्वा
कुपितो गुरुवाच—‘अलं त्वया ब्राह्मणावमानिनाभिमानिना,
यदधीतं मत्तस्तदाशु त्यजे’ति । सोपि ‘किमहं निगीर्णमन्नमि-
वाधीतं वमामी’त्युपहासवादं वदन् गुरुणा ‘तथैवास्त्विति
प्रत्युक्तो यावच्छर्दितवांस्तावद्वाङ्मयं वेदज्योतिर्मूर्त्तं खदिराङ्गार-
कल्पं पुरस्ताद् भुवि विप्रकीर्णमपश्यत्, स्वयं च न किञ्चिदधीतं
सस्मार । ततो याज्ञवल्क्येन प्रच्छर्दितं वेदराशिं गुर्वनुज्ञया
शिष्या जगृहुः । परं छर्दितस्यादनं विप्ररूपेणानुचितमपि
मनसि निधाय तित्तिरयो भूत्वा गृहीतवन्तस्ते तदाप्रभृति
तैत्तिरीया अभूवन् । अथ याज्ञवल्क्यो भगवन्तं भास्करं तपसा
प्रसाद्य वाजिरूपधरात्तस्मादलोकविदितं यजुर्वेदमधिगतवान् ।
सोऽयं यजुर्वेदः शुक्ल इत्यभिधीयते । यतोऽत्र दर्शपौर्णमास-
प्रभृतिसर्वयज्ञेषूपयुक्तानां यजुर्मन्त्राणां ब्राह्मणासङ्कीर्णानां

यथायोग्यक्रमेण विन्यासेन याज्ञिकानां व्यामोहाजननात् ।
प्राचीनयजुर्वेदस्य तु ब्राह्मणसङ्कीर्णत्वात् तत्तद्यज्ञियमन्त्राणाम-
प्यनुक्रमेण पाठाभावाच्च ततो यज्ञकर्मानुष्ठानमार्गस्य दुर्ज्ञेयत्वात्
कृष्णत्वमिति ।

शुक्लयजुर्वेदस्य पञ्चदश भेदाः सन्ति । काण्वा माध्य-
न्दिना जाबाला बुधेयाः शाफेयास्तापनीयाः कपोलाः पौण्ड्रवत्सा
आवटिकाः परमावटिकाः पाराशरीया वैनैया वैधेया औधेया
गालवाश्चेति । सर्व एते वाजसनेयिन इति व्यपदिश्यन्ते ।

एतद्वेदस्य मानमुक्तं चरणव्यूहे—

द्वे सहस्रे शतन्यूने मन्त्रा वाजसनेयके ।

तावन्मानेन संख्यातं वालखिल्यं सशुक्रियम् ॥

ब्राह्मणं तु सभाख्यातं प्रोक्तमानाच्चतुर्गुणम् ।

(cp. च० २) इति ।

वाजसनेयिनां ब्राह्मणं शतपथसंज्ञकम् । तच्चावाचीनमिति
भट्टोजीदीक्षितमतम् । सिद्धान्तकौमुद्यां 'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मण-
कल्पेषु' (अष्टा० ४।३।१०५) इति सूत्रे 'भाल्लविनः शाट्या-
यनिन' इत्युदाहृत्य, 'पुराणेति किम् । याज्ञवल्कानि ब्राह्मणा-
नी'ति प्रत्युदाहृतम् । तत्स्वारस्याद्यद्यपि याज्ञवल्क्यो न पुराणो
मुनिरिति प्रतीयते । तथापि 'याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तु-
ल्यकालत्वात्' (वार्त्तिक० ४ । ३ । १०५) इति 'तद्विषयता च
न' (महाभा० ४ । २ । ६६) इति वचनमेतत्सूत्रभाष्ये पत-
ञ्जलिनोपन्यस्तम् । तत्स्वारस्येन याज्ञवल्क्यः पुराण एवेति

लभ्यते । अन्यथा वचनारम्भो व्यर्थः स्यात् । पुराणपदेनैव तद्व्यावृत्तेः सिद्धत्वात् । याज्ञवल्क्यस्य वैशम्पायनान्तेवासित्वेन शास्त्रायेनादितुल्यकालभवत्वाच्च । स्पष्टं चेदमत्रैव सूत्रे शब्देन्दुशेखरे इति दिक् ।

सामवेदमानं तच्छाखाश्च

अथ सामवेदस्य सहस्रं शाखा आसन् । तत्रानध्यायेष्वधीयाना बहवः शाखाध्यायिन इन्द्रेण शतपर्वणा निहतास्ततः प्रभृति बह्व्यः शाखा उच्छिन्नाः । कतिचिदेवावशिष्टाः प्रचरन्ति । यथा—राणायनीयाः शास्त्र्यमुग्राः कापोला महाकापोला लाङ्गलिकाः शार्दूलाः कौथुमाश्चेति । तत्र कौथुमानां षड्भेदाः सन्ति । आसुरायणा वातायना प्राञ्जलयो वैनधृताः प्राचीनयोग्या नैगेयाश्चेति ।

एतन्मानमुक्तं चरणव्यूहे—

अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश ।

ऊह्यानि सरहस्यानीत्येतत्सामगणः स्मृतः ॥

(cf. च० ३) इति ।

अथर्ववेदस्य मानं शाखाश्च

अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति—पैप्पलादाः शौनकीया दामोदास्तोत्तायना जायला ब्रह्मपलाशाः कुनखी देवदर्शी चारणविद्याश्चेति ।

एतन्मानमुक्तं चरणव्यूहे—

द्वादशानि सहस्राणि मन्त्राणां त्रिशतानि च ।

गोपथं ब्राह्मणं वेदेऽथर्वणे शतपाठकम्^१ ॥

(cf. च०) इति ।

इदमत्र सम्प्रधार्यम्—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदत्वाविशेषेऽपि अत्र लोके प्रागवतरणं मन्त्रभागस्य ततः कालान्तरेण ब्राह्मणभाग-
स्येति । सर्वत्र ब्राह्मणग्रन्थेषु तत्तद्वेदमन्त्राणां यज्ञकर्मसु यथा-
यथमुपयोगस्य बहुधा प्रदर्शितत्वात् । मन्त्रभागेष्वपि ऋक्सं-
हितायाः प्रथममवतरणं ततो यजुःसंहितादेः । यजुर्वेदे बहू-
नामृङ्गन्त्राणामनुवाददर्शनात् । ऋङ्गन्त्रानवलम्ब्यैव च सर्वेषां
साम्रां गीयमानत्वात् । एवं वक्ष्यमाणलक्षणानि कल्पसूत्राणि
ब्राह्मणग्रन्थोत्तरकालानि । तेषां ब्राह्मणग्रन्थबोधितयज्ञादिकर्म-
काण्डप्रपञ्चभूतत्वादिति बोध्यम् ॥

[आर्यविद्यासुधाकरात् ।

२६—वेदाङ्गानि तदुपयोगश्च

[“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च”
इत्याह खलु पस्पशाह्निके महाभाष्यकारो भगवान् पतञ्जलिः ।
अन्यानि चैवंविधानि प्रमाणान्यत्र विषये दृश्यन्ते । तत्र

^१ शतप्रपाठकमित्यर्थः ।

तेषामङ्गानां स्वरूपोपयोगवर्णनपरः कश्चिदंशः सायणीयऋग्वेद-
भाष्यभूमिकातोऽत्र समुद्ध्ययते ।]

अतिगम्भीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडङ्गानि
प्रवृत्तानि । अत एव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुण्डकोपनिषद्याथर्व-
णिका आमनन्ति—‘द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो
वदन्ति । परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-
वेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ।
अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते’ (मु० उ० १।१।४) इति ।

साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात्षडङ्गसहितानां कर्मकाण्डानाम-
परविद्यात्वम् । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां पर-
विद्यात्वम् ।

**वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो ययोपदिश्यते सा
शिक्षा ।** तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे समामनन्ति—
‘शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम संतान
इत्युक्तः शीक्षाध्यायः’ इति । वर्णोऽकारादिः स चाङ्गभूतशिक्षा-
ग्रन्थे स्पष्टमुदीरितः—

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णा संभवतो मताः ।

प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥

इत्यादिना । स्वर उदात्तादिः । सोऽपि तत्रोक्तः—

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ।

मात्रा ह्रस्वादिः । सापि तत्रोक्ता—

ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ।

बलं स्थानप्रयत्नौ । तत्र 'अष्टौ स्थानानि वर्णानाम्' इत्यादिना स्थानमुक्तम् । 'अचोऽस्पृष्टा यणस्वीषद्' इत्यादिना प्रयत्न उक्तः । सामशब्देन साम्यमुक्तम् । अतिद्रुतातिविलम्बितगीत्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यम् । 'गीती शीघ्री शिरःकम्पी' इत्यादिना 'उपांशुदष्टं त्वरितम्' इत्यादिना दोषा उक्ताः । 'माधुर्यमत्तरव्यक्तिः' इत्यादिना गुणा उक्ताः । संतानः संहिता । वायवायाहीत्यत्रावादेशः । इन्द्राग्नी आगतमित्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिञ्ज्ञायामुपेक्षितम् ।

शिद्ध्यमाणवर्णादिवैकल्ये बाधस्तत्रोदाहृतः—

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

'इन्द्रशत्रुर्वधस्व'(तै० सं० २।४।१२।१)इत्यस्मिन् मन्त्र इन्द्रस्य शत्रुर्घातक इत्यस्मिन् विवक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमासे 'समासस्य (अष्टा० ६।१।२२३)' इति सूत्रेण तत्पुरुषत्वादन्तोदात्तेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः । तथा सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहित्वादिन्द्रो घातको यस्येत्यर्थः संपन्नः । तस्मात् स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिञ्ज्ञाग्रन्थोऽपेक्षितः ।

कल्पस्त्वाश्वलायनापस्तम्बबौधायनादिमूत्रम् ।

कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः ।

ननु आश्वलायनः किं मन्त्रकाण्डमनुसृत्य प्रवृत्तः, किंवा ब्राह्मणमनुसृत्य । नाद्यः । 'दर्शपौर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः' (आ० श्रौ० १।१।३) इत्येवन्तेनापक्रान्तत्वात् । नह्यग्निमीळ इत्यादयो मन्त्रा दर्शपौर्णमासयोः क्वचिद् विनियुक्ताः । न द्वितीयः । 'आम्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयायाम्' इत्येवं दीक्षणीयेष्टे ब्राह्मणोपक्रान्तत्वात् ।

अत्रोच्यते । मन्त्रकाण्डो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो, न तु यागानुष्ठानक्रमेण । ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः । 'यत् स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद् ब्रह्मयज्ञः' (तै० आ० २।१०।६) इति । सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽग्निमीळ इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः । तथा 'सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचः स्तोमे पारिप्लवं शंसती'ति विधीयते । तथाश्विने संपत्स्यमाने 'सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादि'ति विधीयते । तथा 'रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानश्नन् त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीते'ति प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितम् । इत्यादिषु कृत्स्नमन्त्रकाण्डविनियोगेषु संप्रदायपारम्पर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगं तु मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्याश्वलायनो दर्शयति । अतो मन्त्रकाण्डक्रमाभावेऽपि न कश्चिद् विरोधः ।

इषे त्वेत्यादिमन्त्रास्तु क्रत्वनुष्ठानक्रमेणैवाग्नाता इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः । आम्नातत्वादेव जपा-

दिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रान्ता
तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपौर्णमासविकृतित्वेन तदपेक्षत्वादाश्वला-
यनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तम् ।

अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानमुपदिश्योप-
करोति ।

तर्हि 'प्र वो वाजाः' इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामेव विनि-
योगमाश्वलायनो ब्रवीतु । 'नमः प्रवक्तु' इत्यादयस्त्वनाम्नाताः
कुतो विनियुज्यन्त इति चेत् । नायं दोषः । शाखान्तरसमाम्ना-
तानां ब्राह्मणान्तरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र
वक्तव्यत्वात् । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः ।
तस्माच्छिञ्चेव कल्पोऽप्यपेक्षितः ।

**व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्व-
रूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते ।**

तथा चैन्द्रवायवग्रहब्राह्मणे समाम्नायते—'वाग्वै पराच्य-
व्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति । सोऽ-
ब्रवीद् वरं वृणौ मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैन्द्र-
वायवः सह गृह्यते । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् । तस्मा-
दियं व्याकृता वागुद्यते' (तै० सं० ६।४।७।३) इति । अग्निमीळे
पुरोहितमित्यादिवाक्पूर्वस्मिन् काले पराचो समुद्रादिष्वन्निव-
देकात्मिका सत्यव्याकृता प्रकृतिः प्रत्ययः पदं वाक्यमित्यादि-
विभागकारिग्रन्थरहितासीत् । तदानीं देवैः प्रार्थित इन्द्र एक-
स्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमरसग्रहणरूपेण वरेण तुष्टस्ता-

मखण्डां वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वत्रा-
करोत् । तस्मादियं वागिदानीमपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्व्या-
कृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः ।

तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिनां वार्त्तिके
दर्शितः । 'रत्नोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनम्' इति । एतानि
रत्नादिप्रयोजनानि प्रयोजनान्तराणि च महाभाष्ये पतञ्जलिना
स्पष्टीकृतानि ।

रत्नार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविका-
रज्ञो हि सम्यग्वेदान् परिपालयिष्यति वेदार्थं चाध्यवस्यति ।

ऊहः खल्वपि । न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे
मन्त्रा निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञाङ्गत्वेन यथायथं विपरिणम-
यितव्याः । तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुम् । तस्मा-
दध्येयं व्याकरणम् ।

आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो
वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम् ।
प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति ।

लध्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं
वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच ।
नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च वक्ता इन्द्रश्चाध्येता । दिव्यं
वर्षसहस्रमध्ययनकालः । अन्तं च न जगाम । अद्यत्वे पुनर्यदि
परमायुर्भवति स वर्षशतं जीवति । तत्र कुतः प्रतिपदपाठेन
सकलपदावगमः । कुतस्तरां प्रयोगेण ।

असन्दोहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् । याज्ञिकाः पठन्ति ।
स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति । तत्र न ज्ञायते
किं स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषती, किं वा स्थूला चासौ
पृषती च स्थूलपृषतीति । तान्नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति ।
यदि समासान्तोदात्तत्वं तदा कर्मधारयः । अथ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ततो बहुव्रीहिरिति ।

इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । तेऽ-
सुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतम् । यस्तु प्रयुङ्क्ते । अविद्वां-
सः । विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमाम् । चत्वारि । उत त्वः ।
सक्तुमिव । सारस्वतीम् । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो असि वरुण ।
तेऽसुराः ।

तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः । तस्माद्
ब्राह्मणेन न स्लेच्छितवै नापभाषितवै । स्लेच्छो ह वा एष यदप-
शब्दः । स्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।

दुष्टः शब्दः ।

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

दुष्टान् शब्दान् मा प्रयुज्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ।

यदधीतम् ।

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते ।

अनन्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

अविज्ञातार्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् ।

यस्तु प्रयुङ्क्ते ।

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले ।
सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः॥

कः । वाग्योगविदेव । यो हि शब्दाज्जानात्यपशब्दानप्यसौ
जानाति । यथैव शब्दज्ञाने धर्मः, एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः
प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसोऽह्यपशब्दा
अल्पोयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः ।
यथा गौरित्येतस्य शब्दस्य गावी गोणी गोपोतलिकेत्येवमादयः ।
अथ योऽवाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणम् । विषम उप-
न्यासः । नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुर्महति । यो ह्यजानन्वै
ब्राह्मणं हन्यात् सुरां वा पिबेत् सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् ।
एवं तर्हि कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगविदज्ञानं
तस्य शरणम् ।

अविद्वांसः ।

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नान्नो ये न प्लुतिं विदुः ।

कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥

स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।

विभक्तिं कुर्वन्ति ।

याज्ञिकाः पठन्ति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति ।
न चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् ।
तस्माद् अध्येयं व्याकरणम् ।

यो वा इमाम् ।

यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वर्णशो वाचं विद-
धाति स आर्त्विजो भवति । आर्त्विजोऽस्य स्यामेत्यध्येयं
व्याकरणम् ।

चत्वारि ।

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा

द्वे शीर्षे सप्त हस्तासौ अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति

महो देवो मर्त्याँ आविवेश ॥

चत्वारि शृङ्गा । चत्वारि पदजातानि । नामाख्यातोप-
सर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः । त्रयः कालाः । द्वे
शीर्षे । सुपस्तिडश्च । सप्त हस्तासः । सप्त विभक्तयः । त्रिधा
बद्धः । त्रिषु स्थानेषु बद्धः । उरसि कण्ठे शिरसि । वृषभो
वर्षणात्कामानाम् । रोरवीति रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो
मर्त्याँ आविवेश । महता देवेन नस्तादात्म्यं यथा स्यादित्य-
ध्येयं व्याकरणम् ।

अथवा ।

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

ये मनीषिणः । मनस ईषिणो मनीषिणः । गुहायां त्रीणि
निहितानि नेङ्गयन्ति । न चेष्टन्ते । तुरीयं वाचो मनुष्या
वदन्ति । तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते ।

उत त्वः ।

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति । शृण्वन्नपि न शृणोत्येनाम् । अविद्वांसमाहार्धम् । त्वस्मै अन्यस्मै तन्वं विसस्त्रे । तनुं विवृणुते । जायेव पत्य उशती सुवासाः । यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते । एवं वाग् वाग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते । वाङ् नो विवृणुयादित्यध्येयं व्याकरणम् ।

सक्तुमिव ।

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥

सक्तुः सचतेदुर्धावो भवति । कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य । विकसितो भवति । तितउ परिपवने भवति । ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीराः प्रज्ञानवन्तो ध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत वाचमकृषत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः सख्यानि संजानते । सायुज्यानि जानते । क एष दुर्गमो मार्ग एकगम्यः । वाग्विषयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति ।

सारस्वतीम् ।

याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्जानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत् इति । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।

दशम्यां पुत्रस्य ।

दशम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्धोषवदाद्यन्तरन्तः-
स्थमभिनिष्ठानान्तं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा कृतं नाम कुर्यान्न तद्धित-
मिति । न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या
विज्ञातुम् । तस्मादध्येयं व्याकरणम् ।

सुदेवो असि ।

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनु क्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरामिव ॥

सप्त सिन्धवः । सप्त विभक्तयः । काकुज्जिह्वा सास्मिन्वि-
द्यत इति काकुदं तालु । सूर्यः स्थूला लोहप्रतिमेति ।

एवं 'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे' इत्यादिवार्त्तिकोक्तान्यत्रापि
प्रयोजनान्यनुसंधेयानि ।

अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते । अर्थावबोधे निरपेक्षतया
पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् । 'गौः ग्मा ज्मा च्मा क्षा क्षमे'त्या-
रभ्य 'वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्य' इत्यन्तो यः पदानां
समाम्नायः समाम्नातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षा
न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामानि, एतावन्ति हिरण्यनामा-
नीत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं त्रिका-
ण्डम् । तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम्—

आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा ।

तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा स्थितः ॥

गौराद्यपारपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम् ।

जहाद्युल्बमृबीसान्तं नैगमं संप्रचक्षते ॥
 अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते ।
 अग्न्यादिदेवीऊर्जाहुत्यन्तः क्षितिगतो गणः ॥
 वायवादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः ।
 सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थाना देवता इति ॥
 गौरादिदेवपत्न्यन्तं समाम्नायमधीयते । इति ।

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते
 तत्र निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेष्वमरसिंहवैजयन्तीहला-
 युधादिषु दश निघण्टव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्याय-
 शब्दसंघोपदेशादाद्यकाण्डस्य नैघण्टुकत्वम् । तस्मिन् काण्डे
 त्रयोऽध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिकालादिद्रव्य-
 विषयाणि नामानि । द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि ।
 तृतीये तदुभयद्रव्यगतबहुत्वह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि ।

निगमशब्दो वेदवाचो । यास्केन तत्र तत्र 'अपि निगमो
 भवति' इत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात् । तस्मिन्निगम एव
 प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्
 काण्ड उपदिष्टत्वात्तस्य काण्डस्य नैगमत्वम् । पञ्चमाध्यायरूपस्य
 तृतीयकाण्डस्य दैवत्वं विस्पष्टम् । पञ्चाध्यायरूपकाण्डत्रया-
 त्मक एतस्मिन्ग्रन्थे परनिरपेक्षतया पदार्थस्योक्तत्वात्तस्य ग्रन्थस्य
 निरुक्तत्वम् ।

तद्व्याख्यानं च 'समाम्नायः समाम्नातः' इत्यारभ्य 'तस्या-
 स्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवती'त्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को

निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य संभाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्त इति व्युत्पत्तेः । तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति प्रतिज्ञायाच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतम् । 'नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायम् । नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीय' इति । 'दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीयः' (नि० १।४) इति च । तच्च लोके केवलप्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधोपमालक्षणोभयार्थोदाहरणमस्मिन्ग्रन्थेऽवगम्यते । एवं ग्रन्थकारेणोक्तास्तत्तत्पदनिर्वचनविशेषाः ।

न च निर्वचनानां निमूलत्वं शङ्कनीयम् । एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषांचिदुक्तत्वात् । 'तदाहुतीनामाहुतित्वमिति । तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते' (ऐ० आ० २।४।३) इति । 'यदप्रथयत्तत्पृथिव्याः पृथिवीत्वम्' (तै० ब्रा० १।१।३।७) इति च । ग्रन्थकारोऽपि तत्र 'स्वोक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति । केषाचिन्निर्वचनानां व्याकरणबलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अत एव ग्रन्थकार आह । 'तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकं च' (नि० १।१५) इति । तस्माद्देवार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तम् ।

तथा छन्दोग्रन्थोऽप्युपयुज्यते । छन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । तस्मात्सप्त चतुरुत्तराणि छन्दांसि प्रातरनु-

वाकेऽनूच्यन्त इति ह्याम्नातम् । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बहतीपङ्क्ति-
त्रिष्टुब्जगतीत्येतानि सप्त च्छन्दांसि । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ।
ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । एवमुत्तरो-
त्तराधिका अनुष्टुबादयोऽवगन्तव्याः । तथान्यत्रापि श्रूयते ।
गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात्, त्रिष्टुभी राजन्यस्य, जगती-
भिर्वैश्यस्येति । तत्र मणयगणादिसाध्ये गायत्र्यादिविवेकश्छ-
न्दोग्रन्थमन्तरेण न सुविज्ञेयः । किञ्च 'यो ह वा अविदितार्षे-
यच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति ब्राध्यापयति वा स्थाणुं
वर्च्छति गर्ते वा पात्यते प्रमीयते वा पापीयान्भवति । तस्मा-
देतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति श्रूयते । तस्मात्तद्देदनाय छन्दो-
ग्रन्थ उपयुज्यते ।

ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रन्थे विहितम्—'यज्ञ-
कालार्थसिद्धये' इति । कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते । संव-
त्सरमेतद् व्रतं चरेत्संवत्सरमुख्यं ऋत्वेत्येवमादयः संवत्सर-
विधयः । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्य आद-
धीत । शरदि वैश्य आदधीतेत्याद्या ऋतुविधयः । मासि
मासि सत्रपृष्ठान्युपयन्ति । मासि मास्यतिग्राह्या गृह्यन्त
इत्याद्या मासविधयः । यं कामयेत वंसीयान्स्यादिति तं पूर्व-
पक्षे याजयेदित्याद्याः पक्षविधयः । 'एकाष्टकायां दीक्षेन्
फलगुनीपूर्णमासे दीक्षेन्'(तै० सं० ७।४।८।१)इत्याद्यास्तिति-
विधयः । प्रातर्जुहोतिःसायं जुहोतीत्याद्याः प्रातःकालादि-
विधयः । 'कृत्तिकास्वग्निमादधीत'(तै० ब्रा० १।१।२।१)इत्याद्या

नक्षत्रविधयः । अतः कालविशेषानवगमयितुं ज्योतिष-
मुपयुज्यते ।

[सायणीयऋग्वेदभाष्यभूमिकायाः

३०—वेदोपाङ्गानि

अथ चत्वार्युपाङ्गानि वेदानां सम्प्रचक्षते ।

धर्मशास्त्रं पुराणं च मीमांसा न्यायविस्तरः ॥ इति ।

तत्र धर्मशास्त्रं नाम आचाराद्युपदेशका मन्वादिप्रणीताः
स्मृतिग्रन्थाः । स्मृतिकाराश्च याज्ञवल्क्येनानुकीर्त्तिताः—

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोद्गिराः ।

यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दत्तगौतमौ ।

शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रवर्त्तकाः ॥

(या० स्मृ० १ । ४-५) इति ।

क्रतुः सुमन्तुर्बोधायनो व्याघ्रपादित्यादयोऽन्येऽपि स्मृति-
कारा अभूवन्तेषां ग्रन्था उपस्मृतिशब्देन व्यपदिश्यन्ते ।

पुराणं नाम सृष्टिस्थितिप्रलयानां वेदप्रसिद्धानां मनुहरि-
श्चन्द्रप्रभृतीनां च वर्णनाय व्यासमुनिविरचितो ग्रन्थः । तच्च
पुराणमष्टादशविधम्—

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं लैङ्गं च गारुडम् ।

नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कान्दमेव च ॥

भविष्यं ब्रह्मवैवर्त्त मार्कण्डेयं च वामनम् ।

मात्स्यं कौर्म च वाराहं तथा ब्रह्माण्डसंज्ञितम् ॥

अष्टादश पुराणानि व्यासोक्तानि विदुर्बुधाः । इति ।

मीमांसा नाम वेदवाक्यार्थविचारार्थकं शास्त्रम् । तच्च पूर्वमुत्तरं चेति द्विविधम् । तत्र पूर्वमीमांसा 'अथातो धर्म-
जिज्ञासे'त्यादिद्वादशाध्यायीरूपा धर्ममीमांसा भगवता जैमि-
निना कृता । उत्तरा तु ब्रह्ममीमांसा 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'-
त्यादिचतुरध्यायीरूपा भगवता व्यासेन कृतेत्याहुः ।

न्यायविस्तरो नाम प्रमाणैरर्थपरीक्षणोपदेशकं शास्त्रम् ।
गौतमेन कणादेन च मुनिना कृतम् ।

तदेवं वेदार्थविद्धिराचार्यैर्जनानां सुहृद्भावमुररीकृत्य वेदार्थ-
ज्ञापनायाङ्गानि चोपाङ्गानि च प्रवर्त्तितानि । तदनुसारेणैवार्वा-
चीनैः सर्वैर्वेदार्थो यथाकथञ्चित् विज्ञायते । न त्वन्यथा
ज्ञातुं शक्येत । तथा चोक्तं पूर्वाचार्यैः—'न प्रत्यक्षमनृषेरस्ति
मन्त्रः' (बृ० दे० ८ । १२६) इति । सोऽयं साङ्गोपाङ्गो वेदः
प्रवृत्तनिवृत्तलक्षणधर्मस्य नीतिव्यवहारादिज्ञापकविद्यानां च
भूमिरित्याह याज्ञवल्क्यः—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

(या० स्मृ० १।३) इति ।

षडङ्गानि चत्वार्युपाङ्गानि चत्वारो वेदाश्चेत्येते चतुर्दश विद्यानां
धर्मस्य च स्थानानि क्षेत्रभूमिरित्यर्थः ॥

[आर्यविद्यासुधाकरात्

३१—पुराणमतसंग्रहः

अथ संचेपतो वच्मि पुराणादिनिरूपितं धर्मम् ।

तत्र तावत् पुराणानि ब्राह्मादीनि प्रथमप्रकाशे^१ नामतो
निर्दिष्टानि । तेषु च वर्णाश्रमादिधर्माश्चित्तशुद्धिद्वारो-
पास्यदेवताराधनयोग्यतासम्पादकत्वादनुष्ठेयाः, परन्तु प्राधान्यं
विष्णुविरञ्चिशिवादिदेवताभक्तिलक्षणधर्मस्यैव । यतस्तत्तद्दे-
वतानां सम्यगाराधनेनैवाशेषपुरुषार्थसिद्धिरिति प्रतिपाद्यते ।
तथा च पद्मपुराणे वैशाखमाहात्म्ये अम्बरीषनारदसंवाद उक्तम्—

अथ भक्तिं प्रवक्ष्यामि विविधां पापनाशिनीम् ।

विविधा भक्तिरुद्दिष्टा मनोवाकायसम्भवा ॥

लौकिकी वैदिकी वापि भवेदाध्यात्मिकी तथा ।

ध्यानधारणया बुद्ध्या देवानां स्मरणञ्च यत् ॥

विष्णुप्रीतिकरी चैषा मानसी भक्तिरुच्यते ।

मन्त्रवेदनमस्कारैरधिसन्ध्यं विचिन्तनैः ॥

१ वेदोपाङ्गानीति निबन्धोऽत्र द्रष्टव्यः ।

जाप्यैश्चारण्यकैश्चैव वाचिकी भक्तिरुच्यते ।
 व्रतोपवासनियमैस्तथेन्द्रियनिरोधनैः ॥
 कायिकी सा तु निर्दिष्टा भक्तिः सर्वार्थसाधिका ।
 भूषणैर्हर्मरत्नाङ्कैश्चित्राभिर्वाग्भिरेव वा ॥
 वासःप्रभृतिभिः सूत्रैः पवनैर्व्यजनोत्थितैः ।
 नृत्यवादित्रगतैश्च सर्वबल्युपहारकैः ॥
 भक्ष्यभोज्यान्नपानैश्च या पूजा क्रियते नरैः ।
 नारायणं समुद्दिश्य भक्तिः सा लौकिकी मता ॥
 ऋग्यजुःसामजाप्यानि संहिताध्ययनानि च ।
 क्रियन्ते विष्णुमुद्दिश्य सा भक्तिर्वैदिकी मता ॥
 इष्टिर्वृत्तिः सोमपानं याज्ञिकं कर्म सर्वशः ।
 अग्निभूम्यनिलाकाशजलशङ्करभास्करम् ॥
 यमुद्दिश्य कृतं कर्म तत् सर्वं विष्णुदैवतम् ।
 आध्यात्मिकीयं विविधा ब्रह्मभक्तिः स्थिता नृप ॥ इति ।
 तथा अग्निपुराणेऽप्युक्तम्—
 अग्निष्टोमादिकर्माणि सापायानि कलौ युगे ।
 गङ्गास्नानं हरेर्नाम निरपायमिदं द्वयम् ॥
 इति । सापायानि हिंसादोषसहितानि । कलौ युग
 इत्यनेन युगान्तरव्यवच्छेदः । तथा चायमर्थः पर्यवस्यति ।
 कलावनुष्ठितान्यपि अग्निष्टोमादिमहाक्रतुरूपाणि कर्माणि न
 नियमतः श्रेयोजनकानि भवन्ति, किन्तु प्रत्यवायविमिश्राण्येव ।
 कलिकालभवानां मानवानां युगान्तरीयब्राह्मणादिवत् ज्ञान-

शक्त्यादेरभावेन यथाविधि कर्म कर्तुमशक्तत्वादिति । तथा
चोक्तं विष्णुपुराणे—

प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।

यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥

कृते पापेऽनुतापो हि यस्य पुंसः प्रजायते ।

प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥

प्रातर्निशि तथा सायं मध्याह्नादिषु संस्मरन् ।

नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः ॥

विष्णुस्मरणसंक्षीणसमस्तक्लेशसञ्चयः ।

मुक्तिं प्रयाति स्वर्गाप्तिस्तस्य विघ्नो निगद्यते ॥

वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ।

तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥ इति ।

तथा ब्रह्मपुराणेऽपि—

द्विजो वा राज्ञसो वापि पापी वा धार्मिकोऽपि वा ।

राम रामेति यो वक्ति स मुक्तो भवबन्धनात् ॥

राम रामेति रामेति ये वदन्ति दिवानिशम् ।

तेषां भुक्तिश्च मुक्तिश्च भविष्यति न संशयः ॥ इति ।

तथा भगवद्गीतासु गीयते—

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥

सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ इति ।

तदेवं सर्वत्र पुराणेषु प्रस्तुतदेवताभक्तिमाहात्म्यमुपवर्ण्यते । तदेव च द्रढयितुं वर्णनीयदेवतायाः परब्रह्माभिन्नत्वमवलम्ब्य तत एव जगत्सृष्टिस्थितिप्रलयानां वर्णनं, मन्वन्तराणां, महर्षीणां, सूर्यसोमवंशीयरजर्षीणां धर्ममर्यादापालकानां, तेषामनुग्रहार्थं तत्तद्देवतावतारचरित्राणाञ्च ख्यापकानि नानाविधाख्यानानि तत्र तत्र वर्णितानि सन्ति । इति दिङ्मात्रमिह प्रदर्शितम् ।

[आर्यविद्यासुधाकरात्

३२ — तान्त्रिकसाहित्यम्

अथ तान्त्रिकमतमुच्यते । नानाविधदेवतोपासनामार्ग-
प्रतिपादको ग्रन्थविशेषस्तन्त्रम् । तत आगतं तान्त्रिकम् ।
भगवती जगदम्बा शिवा शक्तिः समस्तजगतामधोश्चरी तन्त्रोक्त-
प्रकारेण मन्त्रजपध्यानपूजाबलिदानादिभिरुपासिता सती चतु-
र्विधानपि पुमर्थानुपासकेभ्यः प्रयच्छतीति तान्त्रिकमतडिण्डिमः ।

तन्त्राणि त्रिविधानि । समयाचारकुलमिश्रकभेदात् ।
तत्र वैदिकमार्गमनुरुध्य श्रोविद्याप्रतिपादकानि तन्त्राणि **समया-
चारतन्त्राणि** । तानि च वसिष्ठसंहिता, सनकसंहिता,
सनन्दनसंहिता, सनत्कुमारसंहिता, शुकसंहिता चेति
पञ्चविधानि । **कुलतन्त्राणि** तु महामायाशम्बरतन्त्रा-
दीनि चतुःषष्टिसंख्याकानि सन्ति । एषु कुलतन्त्रेषु मद्यमांसा-

द्युपहारैरतिबीभत्सदुराचारैरपि देवताचनमन्त्रजपानुष्ठानप्रकारा
उपनिबद्धाः । कुलमार्गवेदमार्गोभयानुसारेण प्रवृत्तानि तन्त्राणि
मिश्रकाणीत्युच्यन्ते । तानि च भुवनेश्वरीतन्त्रं दक्षिणामूर्ति-
संहिता ज्योत्स्नापञ्चतन्त्रं कलाविधितन्त्रमित्यादीन्यनेकविधानि
सन्ति ।

तान्येतानि कौलतन्त्राणि मिश्रकतन्त्राणि च भगवता
शिवेन ये शूद्रादयो वैदिकधर्मेष्वनधिकारिणस्तेषामैहिकामुष्मि-
कक्षुद्रवासनानुसारितत्तदिष्टफलसाधनसिद्ध्युपायप्रदर्शनार्थं प्र-
णीतानि । तस्मान्नात्र त्रैवर्णिकानामधिकारोऽस्ति । श्रुति-
स्मृतिनिषिद्धाचाररूपत्वात् । अत एव ज्ञानार्णवतन्त्रे स्पष्ट-
मेवाभिहितं भगवता शिवेन—“कौलमिश्रकमार्गी हि हेयौ
गौरि द्विजातिभिः” इति । एवं सत्यपि ये द्विजातयः क्षुद्र-
फललिप्सया वैदिकविधिनिषेधानतिक्रम्यायोग्यानुष्ठानेषु मोहा-
त्प्रवर्तन्ते ते महान्तं प्रत्यवायभारं शिरसा वहन्तः सन्तः
स्वयमेव प्रतारिता भवन्ति । तस्मात् प्राणिविप्रलम्भेच्छादिल-
क्षणपुरुषदोषायत्तं प्रतारकत्वं न महेश्वरस्यास्तीति ध्येयम् ।
स्पष्टञ्चेदं “चतुःषष्ट्या तन्त्रैः सकलमभिसन्धाय भुवनम्”
इति सौन्दर्यलहरीस्तोत्रपद्यस्य गौरीकान्तभट्टाचार्यकृतायां तरि-
नामकटीकायाम् ।

कौलमार्गप्रतिपादकानि चतुःषष्टितन्त्राणि वामकेशवर-
तन्त्रे निर्दिष्टानि । यथा—

चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि मातृणामुत्तमानि हि ।
 महामायाशम्बरश्च योगिनीजालशम्बरम् ॥
 तत्त्वशम्बरकञ्चैव भैरवाष्टकमेव च ।
 बहुरूपाष्टकञ्चैव यामलाष्टकमेव च ॥
 चन्द्रज्ञानं मालिनी च महासम्मोहनं तथा ।
 वामजुष्टं महादेवं वातुलं वातुलोत्तरम् ॥
 हृद्भेदं तन्त्रभेदश्च गुह्यतन्त्रश्च कामिकम् ।
 कलावादं कलासारं तथान्यत् कुण्डिकामतम् ॥
 मत्तोत्तरश्च वीणाख्यं त्रोटलं त्रोटलोत्तरम् ।
 पञ्चामृतं रूपभेदं भूतोद्रामरमेव च ॥
 कुलसारं कुलोद्देशं कुलचूडामणिस्तथा ।
 सर्वज्ञानोत्तमञ्चैव महाकालीमतं तथा ॥
 आरुणेशं मोदनीशं त्रिकुडीश्वरमेव च ।
 पूर्वपश्चिमदक्षं च उत्तरश्च निरुत्तरम् ॥
 विमलं विमलार्जश्च देवीमतमतः परम् । इति ।

एतैस्तन्त्रैः प्रतिपाद्यं वस्तु सञ्चिप्यात्र निरूप्यते । तत्रान्य-
 स्मिन् पदार्थेऽन्यथाप्रतिभानरूपमायाप्रपञ्चरचनोपायप्रतिपाद-
 कमैन्द्रजालिकविद्यात्मकम् प्रथमं **महामायाशम्बराख्यं**
 तन्त्रम् । योगिनीसमूहदर्शनोपायप्रतिपादकं **योगिनी-**
जालशम्बराख्यं द्वितीयं तन्त्रम् । पृथिव्यादितत्त्वानाम-
 न्यत्रान्यबोधोपायप्रतिपादकं **तत्त्वशम्बरतन्त्रम्** । इद-
 मपीन्द्रजालविद्याविशेषरूपमेव । **भैरवाष्टकं** यथा—सिद्ध-

भैरवतन्त्रं मायिकभैरवतन्त्रं कङ्कालभैरवतन्त्रं कालाग्रिभैरवतन्त्रं
शक्तिभैरवतन्त्रं योगिनीभैरवतन्त्रं महाभैरवतन्त्रं भैरवनाथतन्त्र-
ञ्चेति । एतान्यष्टौ तन्त्राणि कापालिकमतप्रतिपादकानि ।

बहुरूपा नाम शक्तिस्तत्प्रतिपादकानामष्टानां तन्त्राणां गणो

बहुरूपाष्टकम् । तद्यथा—ब्राह्मीतन्त्रं माहेश्वरीतन्त्रं कौमारी-
तन्त्रं वैष्णवीतन्त्रं वाराहीतन्त्रम् इन्द्राणीतन्त्रं चामुण्डातन्त्रं
शिवदूतीतन्त्रमिति । **यामलाष्टकम्**—रुद्रयामलादीन्यष्टौ
तन्त्राणि कुलक्रमागतायाः शक्त्युपासनाया एव प्रतिपादकानि ।
कामेश्वर्यादीनां षोडशन्तित्यानां चन्द्रकलान्तर्वर्तिनीनामुपासना-
प्रतिपादकं कापालिकमतप्रदर्शकञ्च **चन्द्रज्ञानतन्त्रम्** ।
समुद्रयानोपायप्रतिपादकं **मालिनीतन्त्रम्** । जाग्रतामपि
जनानां निद्रितकरणोपायप्रतिपादकं **महासम्मोहनतन्त्रम्** ।
वामजुष्टं वामकेश्वरतन्त्रं तद्धि चतुःशतीत्यपि कथ्यते । अत्र
सुरामांसाद्युपहारेणोपासनामार्गः प्रतिपाद्यते । कुलाचारप्रद-
र्शनपूर्वकवटुकादिसिद्ध्युपायप्रतिपादकं **महादेवतन्त्रम्** ।
वातुलं वातुलोत्तरं कामिकञ्चेति तन्त्रत्रयं क्षेत्रकर्षणादि-
विधिप्रतिपादकम् ।

हृद्देवतन्त्रं कापालिकाचारप्रतिपादकम् । **तन्त्रभेद-**
गुह्यतन्त्रयोः प्रकाशं रहस्यं वा परकृतमन्त्रतन्त्रप्रयोगाणां
परावृत्त्युपायाः प्रतिपाद्यन्ते । **कलावादतन्त्रं** कामशास्त्रम् ।
कलासारतन्त्रं रूपादिवृद्ध्युपायप्रदर्शकम् । **कुण्डिका-**
मततन्त्रं गुटिकासिद्धिप्रदर्शकम् । **गुटिकेति** पानपात्रस्य

संज्ञा । मत्तोत्तरतन्त्रं रससिद्धिप्रतिपादकम् । वीणा-
तन्त्रं हि वीणा नाम सम्भोगयन्त्रिणी तस्याः साधनोपाय-
प्रदर्शकम् ।

त्रोतलतन्त्रे गुटिकाञ्जनपादुकादिसिद्धयः प्रतिपादिताः ।
त्रोतलोत्तरतन्त्रे चतुःषष्टिसहस्रयोगिनीनां दर्शनोपाया
उक्ताः । पञ्चामृततन्त्रे पृथिव्यादिभूतपञ्चकसाधनेनाम-
रत्वसिद्धिः कापालिकसम्भवा प्रतिपाद्यते । रूपभेदादिषु
पञ्चसु तन्त्रेषु जारणमारणमोहनोच्चाटनवशीकरणादिप्रयोगाः
प्रतिपाद्यन्ते । सर्वज्ञानादितन्त्रपञ्चकं कापालिकसिद्धान्तै-
कदेशिदिगम्बरमताचारप्रदर्शकम् । पूर्वतन्त्रादिदेवीमत-
पर्यन्तं तन्त्राष्टकं दिगम्बरैकदेशिचपणकमताचारप्रदर्शकम् ।
इमानि तन्त्राणि शिवप्रोक्तानीत्याहुः । इति तान्त्रिक-
मतसंग्रहः ।

[आर्यविद्यासुधाकरात्]

३३ — संस्कृतकवीनां विषये प्राचीना उक्तयः

वाल्मीकिः

कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणो कथाम् ।
चन्द्रिकामिव चिन्वन्ति चकोरा इव साधवः ॥

यस्मादियं प्रथमतः परमामृतौघ-

निर्घोषि(ष)णा सरससूक्तिरङ्गभङ्गिः ।

गङ्गेव धूर्जटिजटाञ्चलतः प्रवृत्ता

वृत्तेन वाक्तमहमादिकविं प्रपद्ये ॥

भास्वद्वंशवतंसकीर्तिरमणीरङ्गप्रसङ्गस्तनद्-

वादित्रप्रथमध्वनिर्विजयते वल्मीकजन्मा कविः ।

पीत्वा यद्वदनेन्दुमण्डलगलत्काव्यामृताब्धेः किम-

प्याकल्पं कविनूतनाम्बुदमयी कादम्बिनी वर्षति ॥

व्यासः

नमः सर्वविदे तस्मै व्यासाय कविवेधसे ।

चक्रे पुण्यं सरस्वत्या यो वर्षमिव भारतम् ॥

व्यासवाक्यजलौघेन कुतर्कतरुहारिणा ।

वेदशैलावतीर्णेन नीरजस्का मही कृता ॥

व्यासगिरां निर्यासं सारं विश्वस्य भारतं वन्दे ।

भूषणतयैव संज्ञां यदङ्कितं भारती वहति ॥

पाणिनिः

स्वस्ति पाणिनये तस्मै यस्य रुद्रप्रसादतः ।

आदौ व्याकरणं काव्यमनु जाम्बवतीजयः ॥

भासः

सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।

सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥

गुणाढ्यः

शश्वद्वाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा ।
 धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रञ्जितो जनः ॥
 समुद्दीपितकन्दर्पा कृतगौरीप्रसाधना ।
 हरलीलेव लोकस्य विस्मयाय बृहत्कथा ॥
 मन्ये बृहत्कथाम्भोधेर्विन्दुमादाय निर्मिता ।
 तेनेतरकथाकन्या न विभाति यदग्रतः ॥

कालिदासः

कवयः कालिदासाद्याः कवयो वयमप्यमी ।
 पर्वते परमाणौ च पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
 प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥
 कविरमरः कविरचलः कविरभितन्दश्च कालिदासश्च ।
 अन्ये कवयः कपयश्चापलमात्रं परं दधति ॥
 पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः ।
 अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥

सुबन्धुः

कवीनामगलद्वर्पो नूनं वासवदत्तया ।
 शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥

दण्डी

जाते जगति वाल्मीकौ शब्दः कविरिति स्थितः ।
 व्यासे जाते कवी चेति कवयश्चेति दण्डिनि ॥